I

Цей незвичайний роман почався досить звичайно, навіть банально. Він і вона — учитель і учениця... Він — Микола Іванович Костомаров, учитель Київського зразкового для дівчат пансіону т-те де-Мальян; вона — Аліна Крагельська, учениця випускної кляси, перша учениця з першої лави, гарненька й здібна дівчинка, насмішкуватий підліток з безтурботним жвавим сміхом та веселими чорними очима.

Що є банальніше подібного роману вчителя з ученицею, в якому педантичність і наївність, поєднані одна з одною, назавжди до самої смерти збережуть пам'ять про дбайливо загострене гусяче перо, гарусом вишиту закладку для підручника, зшиток у кольоровому папері й крейду з рожевим бантиком, простодушні натяки на закоханість, підказані першими проявами ще неусвідомленого почуття?!

Не боятись банальности — це власне єдиний спосіб уникнути її. Тільки нездарам слід стерегтися банальности. Люди, що вміють мислити своєрідно й обстоювати незалежність свого поводження, ніколи не нехтують банальностями. Це вища наука; не лякаючися безбарв-ности звичайних ситуацій, вчинків і слів, володіти мистецтвом жонглювати банальностями, як акробат своїми різнобарвними м'ячами.

Банальність є трамплін, акробатичний трюк, щоб, стрибнувши в просторінь і не почуваючи під собою ґрунту, відчути неможливе, як можливе.

Для людей, що звикли ходити широкими шляхами і прокладеними стежками, банальність, — коні їдять сіно, Волга тече в Каспійське море, чоловіки закохуються в дівчат, одружуються, заробляють гроші, мають дітей, здобувають чини, вислужують надбавки, грубшають і хворіють, — здається єдино певною прикметою реальности. Усе небанальне вони

зневажають як таке, що не існує, абож, принаймні, як таке, що не повинно існувати.

Вони ніколи не зможуть припустити, що кожну банальність можна поставити сторч, розкрити в ній П протилежний сенс, що можна кохати дівчину й відмовитись од цього кохання, що можна бути шкільним учителем, писати недоладні любовні вірші й усе ж таки обернути роман з 15-літньою дівчинкою в химерну неправдоподібність.

Чудесно, в небагатьох рисах, портретно й чітко, з іронічною ніжністю описує Аліна Крагельська той день, коли в серпні 1845 року прийшов до їх кляси в "Зразковому пансіоні" т-те де-Мальян новий учитель, трохи згодом метай першого кохання, любовних дівочих снів.

Це була молода людина (Костомарову було тоді 28 років) з дуже свіжим обличчям, середня на зріст, міцна, так би мовити, кремезна, в віцмундирі (звичайна тодішня одежа вчителів), в дуже широких рукавичках і в таких чоботях, що вони викликали сміх своїм розміром.

Замість уклонитись, Костомаров якось ніяково пригнувся, підвівся, склав по-дитячому руки й хитнув головою, ніби бажаючи звільнитись од густих пасом волосся, що їх насунув на чоло й очі недбайливо одягнений капелюх. На волоссі навколо голови залишилася втиснена від капелюха смуга, ніби з голови тільки-що знято обруча.

У ці роки особливої моди не тільки сальонної і світської, але й літературної та розумової на дендизм, французька мова, свіжі гарні рукавички, вміння вклонитись і носити фрак правили за прикмету порядности.

Саме в ці роки Карлайл видав свою Тойфельсдрекову "філософію одежі", а Барбе д'Оревільї присвятив спеціяльну книгу характеристиці Джорджа Браммела, цього апостола дендизму.

Романтизм, що почав свій розвиток з проповіді внутрішньої людини й неґації всього зовнішнього, кінчив апотеозою того, що є найбільш зовнішнє для людини — апотеозою костюму. Для другої чверти XIX віку бути денді — це і значило бути культурною рафінованою людиною, поетом, лідером партії, філософом, громадським діячем. Байрон, Пушкін, Чаадаєв, Ів. Кіреєвський були денді, бо вони були мислителі й поети. Куліш у своїй автобіографії, вміщеній у "Правді", ретельно відмежовує себе й своє кармазинне дендичне україножильство від січової низовщини Шевченка, закидаючи останньому як найбільшу хибу брак дендизму. Шевченко, на Кулішеву думку, був надто примітивний, надто мало денді, щоб його можна було висунути на ролю ватажка українського громадського руху.

Широкі рукавички та величезні чоботи, як згодом вишивана сорочка, підперезана червоним пасом, — це не тільки спосіб одягатись, але й спосіб мислити, це ціла програма життьової акції і світогляду.

Костомаров романтик, — чи повинно це означати, що він з своєю недбайливістю в одежі не був денді? Як запевняє Дж. Браммел, особа авторитетна в цих питаннях, можна не шити своїх костюмів у кращого кравця і зостатися денді. Денді — людина несподіваних екстраваґантностей, і недбайливість в убранні може так само відрізняти витончену людину від звичайних філістерів, як і особлива дбайливість в костюмі. Це романтики ствердили бридке (laid) як прекрасне (beau).

У Костомарова були короткозорі очі, рябувате од віспи обличчя і розгублена ніяковість у поводженні з людьми, властива кожному, що звик до самоти й замкненого кабінетного життя. Короткозорість не робила його вродливішим; до того ж вона була така велика, що це відчувалося і в його жестах, і в його міміці. Він псував свою зовнішність вигадливим, хоч, може, і ненавмисним способом одягатись і невмінням дати лад свому розкішному попільному волоссю.

Спазматична Гримаса на обличчі та гротескність убрання й манер, — таке було загальне враження од Костомарова, його чудернацтв, чудних вчинків і всіх його дивовижних рухів.

Скільки сміялись учениці в пансіоні т-те де-Мальян з приводу надзвичайних приналежностей костюму нового учителя — цих мішків замість рукавичок, якихось густих батистових фалбор, замість манжет (нарукавників). Скільки кривлянь і передражнювань з приводу його кліпання очима та частого скидування головою.

— Я, — каже Аліна , — не могла втриматись од сміху, коли бачила, як новий учитель закидає голову, раз-у-раз посміхається і ніяк не може звільнитись од обридливого волосся.

Ученицi пансіону нерідко після лекції збирались гуртком і обмірковували, звідкіля і де взялися чудернацькі манери їхнього нового учителя. Згадуючи його Гримаси й "чуфізи", вони нестримано сміялись.

— Смішний, — це основне враження від Костомарова.

— Чуперадло морське! Потвора!

Ці прозвиська твердо установились за Костомаровим в пансіоні т-те де-Мальян.

Його приймали за "блаженненького" чи юродивого. На нього показували пальцями. Побачивши його, спинялись.

Він з своїм довгим розмаяним волоссям, неуважним, чудним, ніби невидющим поглядом з-під окулярів, з своєю то надто хапливою, то повільною ходою мимоволі викликав посмішку. Він ходив зігнувшись. Власне не ходив, а бігав, і його зігнута під гострим кутом постать здавалась особливо недоладною.

Це трапилося якось уже згодом у Саратові. Микола

Іванович повертався з купання і, як звичайно, поспішав-ся: не йшов, а біг. По дорозі перестрів його купчик. Помітивши історика, він не утримався, щоб здивовано не показати навздогін пальцем:

— Диви! Диви! Що воно таке біжить? Пан, не пан! Купець, не купець! В золотих окулярах, голене, зігнулось, біжить. Нема в ньому нічого доброго. Сам себе оконфузив.

Розпатланий, мішкуватий, незграбний, в надто великих чоботях, зігнутий і розгублений, він викликав подив, посмішку, і не то презирство, не то жалість.

Його нервові загострені жести, невмілий уклін, спосіб поправляти окуляри, висовувати вперед підборіддя і часто відкидати голову ще виразніш відтіняли своєрідну незвичайність його поводження, що примушували чекати від нього того чи того раптового й несподіваного чудернацтва. Його незграбність доповнювала його ніяковість.

У своєму поводженні він засвоює манеру Гротеску. Він стилізує себе під фантастичних карикатурних героїв Е. Т. А. Гофмана. Він шаржує там, де жадної потреби в тому немає, він прибільшує і гіперболізує там, де ці ґримасні підкреслення здадуться всім, а в тім числі за деякий час і йому самому зайвою і прикрою афектовані-стю.

Він шаржує, і його шаржують. На Гротескність відгукуються Гротескністю, на карикатурність відповідають карикатурою, на гримасу — Гримасою. Загострена виразність його жестів і рухів легко надається до наслідування й передражнювання. Його так легко перекривити, передати його чудне кліпання, нервові на обличчі спазми.

У пансіоні т-те де-Мальян Костомаров викладав історію. Двічі на тиждень після другої години він приходив до пансіону давати лекції.

Даючи лекції, Микола Іванович ніколи не сідав у клясі до катедри, а звичайно стояв. Він стояв або коло столика, або коло великої чорної таблиці, де він, щоб полегшити ученицям записувати хронологічні дати, крейдою викреслював криві, нерозбірливі кривульки цифр. Бали, що їх він ставив в клясному журналі, були такі ж недоладні й непевні, як і він сам: чорнильні карлики й гіганти кривлялися й чорніли на розграфлених сторінках шкільного щоденника. Важко собі уявити, які смішні карлючки писав наш історик: то мікроскопічна цифра стояла вгорі чи в одному з куточків клітинки-квадратика, то, навпаки, величезна цифра займала її всю.

Несусвітні чоботи, що висовувалися з-під фалд учительського віцмундира, своєю навмисною величезністю підкреслювали вигадливу невідповідність обста-ви.

Зрозуміло, що тільки він вийшов з кляси після першої ж лекції, як учениці почали передражнювати його манери й подриґування обличчя та брів.

— Я, — каже про себе Аліна, — була перша майстерка на такі витівки.

Ідучи за Миколою Івановичем до кляси, в парі з сестрою, Аліна встигала кривлятись, стискати кулаки, висовувати вперед підборіддя, одне слово відтворювати всі чудні жести й рухи Миколи Івановича, користуючись з того, що він ніколи не обертався.

За старих літ він любив на дозвіллі слухати Алінині спогади про ті часи і завжди просив віддати його тодішню ходу та Гримаси. Коли Аліна задовольняла його бажання, він сміявся до сліз, до гикавки.

Отже, минуло два-три місяці, як Микола Іванович почав викладати в пансіоні т-те де-Мальян. Одного разу, спитавши Аліну й поставивши

п'ять, він переглянув її бали з інших предметів. Його зацікавила ця здібна чорнява дівчинка.

Він подивився в журнал, подивився на неї й сказав:

— Ви чудесно вчитесь!

— Я ніколи не вчусь! — була Алінина відповідь. Учениці стримано розсміялись. Клясна дама т-те

Dutremblay похитала головою, а Микола Іванович допитливо подивився на цю задиркувату жваву ученицю. Він підійшов до її місця й пресерйозно запитав:

— А що ж ви робите тут, коли не вчитесь?

— Учусь, але не чудово, а злегка, доки є учитель у клясі, а тоді граю на роялі, вишиваю, бігаю, пустую.

За цим словом вона вмить закліпала очима й склала руки "в кулачки", як усе це звичайно робив Микола Іванович. Та він нічого не помітив, ще раз посміхнувся, злегка вклонився й вийшов з кляси.

Тому що клясна дама, m-me Dutremblay, сливе нічого не розуміла по-російськи й тільки бачила, що вчитель сам підійшов до учениці й запропонував їй якесь питання, на яке та відповіла з належною для учениці серйозністю, то вона й не зробила їй жадного зауваження. До того ж Микола Іванович заступав своєю постаттю од світла обличчя Аліни, і клясна дама не могла помітити Алініних передражнювань та її жартівливих ґримас.

Усю цю сцену переведено бездоганно з глибоким почуттям доброго гумору й незлої, кінець-кінцем, іронії. Удавана серйозність відповідів

лише підкреслювала жартівливість ґримас. Аліна тонко розуміла техніку комічного й mise-en-scene пародійного жанру.

Схвипьоване кліпання очима й руки по-дитячому складені "в кулачки"... Тут перші прояви ніжности, перші паростки почуття. В незлому гуморі є завжди крапля ніжности й перший вияв зворушеної симпатії.

Кривляння поволі перетворюється в любов, Гримаса переходить в замилування, з Гротеску починається закоханість.

Тема "бридкого" і "прекрасного", beau та laid, у найхимерніших сполученнях стає за улюблений мотив у тодішній літературі, і Віктор Гюґо, що все більше й

II

Одеса влітку — голе, розпечене, порожнє, без дерев і садків місто з блідосірого жовтуватого вапняку, де курява, що її приносить вітер із спалених басарабських степів та здіймає з незабрукованих піскуватих вулиць, тонким шаром висить у повітрі, а липнева нестерпна спека примушує сидіти вдень в кімнаті з причиненими жалюзі.

Одеса влітку — вицвілий, пожовклий графік з суворими й прямими лініями, злегка підфарбований синім, сірим і червонуватим, місто рудих тонів, червоної глини, сірого каменю і шорсткого сіро-зеленого бур'яну. Купи зела не псують струнких архітектурних перспектив, що відтворюють зразки клясичного простого стилю, і рідка акація на тлі блакитного неба здається ніби викресленою тушшю, величною, чорною і неживою.

Одесі бракує зела й доброго пляжу, але в 40-их роках минулого століття осіб, що потребували морського кліматичного лікування, лікарі посилали переважно до Одеси. За тих часів Одеса користувалася

правами porto-franco, і закордонний крам можна було придбати там за надзвичайно дешевими цінами. Отже, з'їзд особливо дам і дівчат на купальний сезон завжди був дуже великий, бо жінок Одеса приваблювала не так своїм морським купанням, як можливостями розважитись, послухати в опері італійських співців і придбати собі прикрас. Купальний сезон в Одесі був, власне, сезоном купівлі та міряння модних туалетів. До Одеси їхали купатись і шити вбрання. Через те тамтешні модистки були зовсім неприступні; навіть найпростіші з них були завалені працею і брали за роботу, що хтіли, знаючи, що мало хто наважиться везти в своїх валізах шматок купленого в Одесі краму абож мережив. На митниці оглядали валізи й нічого незшитого в середину країни без великого штрафу вивезти не можна було.

їхали до Одеси з власними модистками, з льокаями, з штатом прислуг, улаштовувалися не в готелях, а наймали собі окремі помешкання з декількох кімнат, вибираючи нижні поверхи в кам'яних будинках з жалюзі на вікнах, щоб хоч трохи захиститися від одеської літньої спеки.

За порадою лікарів поїхала на літо до Одеси й пані Крагельська з обома своїми дочками, взявши з собою модистку шити вбрання дівчаткам, і льокая, щоб дивився в дорозі за екіпажем, розплачувався на станціях за поштових і слугував на квартирі в чужому місті.

Залізниці тоді ще не було, і з Києва до Одеси з зупинками, чеканням коней на станціях доводилося їхати не менше тижня.

В Одесі Крагельські найняли окреме приміщення з4-ох кімнат в нижньому поверсі кам'яного будинку, для Аліни взяли в зажиток гарний рояль.

Отже, Одеса! Море, сонце, театр, італійська опера, крамниці з закордонним крамом, південні рідкі фрукти, персики, виноград, айва,

свіжа морська риба, порт, переповнений чужоземними кораблями, галасливий інтернаціональний натовп, крикливі греки, мляві засмалені турки з анатолійських берегів, рухливі італійці, поважні і стримані англійські неґоціянти й матроси, Схід і Европа одночасно, — усе було цікаве й нове для молоденьких дівчаток, що тільки закінчили пансіон і вперше виїздили в далеку і привабливу мандрівку.

Удень гра на роялі, вранці й увечорі купання в морі, пізніше льожа в італійській опері.

Розчинене вікно прикрито жалюзі від пекучих соняшних променів, і в затемненій кімнаті відчувається присмеречний холодок. У вікні миготять тіні перехожих і відбиваються на нотах. Трапляється, що дехто спиняється і слухає Алінину музику. Сам славетний Черні, проходячи повз будинок, де мешкають Крагельські, дарма що на вулиці спека і йому треба поспішати на чергову лекцію, іноді затримується на кілька хвилин коло вікна, звідки чути музику, щоб краще розібратися в окремих нюансах тонкої гри.

Черні в захопленні від тієї терплячої упертости, з якою музикантка перемагає труднощі екзерсисів та етюдів. Зацікавившись, він сам починає розпитувати про дівчину з такими видатними музичними здібностями. Він відмовив багатьом іншим, але охоче згодився давати лекції Аліні.

Увечорі Крагельські всією родиною йшли до театру слухати італійську оперу, й на Аліну справляло глибоке враження вокальне виконання величезних п'єс, оркестра, співці.

Тут, у театрі, під час вистави піччінівської опери "Сапфо" Костомаров, що теж приїхав того літа купатися до Одеси, випадково зустрівся з своїми недавніми ученицями.

Звичайно припускають, що в житті кожної людини відограє видатну ролю випадок. Усе на світі, мовляв, підвладне непрозорій волі фатальних збігів випадкових обставин: помаранчова лушпинка, що на ній посковзнулась нога. Та ледве чи це так!..

Зустріч на піччінівській опері Костомарова з Аліною була випадкова і, як кожен випадок, могла кінчитися нічим. Отже, зустрілись, привітались, зраділи в першу мить, тоді через хвилину побачили, що в них немає нічого спільного, що минуле минуло, відчули нудьгу, сказали декілька порожніх заяложених слів, відповіли на декілька запитань про пансіон, учителів, товаришок і розійшлися назавжди.

Випадок є ніщо, коли ним нехтувати. Він набуває ваги тільки тоді, коли його не уникати, коли його цінити, коли надати йому особливого значіння і зробити спробу культивувати його. Завжди в ілюзорний алогізм несподіваних зустрічей можна внести певну рацію й розум. Людина творить випадки. Од людини залежить одкинути випадок чи прийняти його, уникнути його чи піти назустріч випадкові і стрінути його з радісною посмішкою і простягненою рукою.

В театрі розігралась чудесна, мила сценка, втішна і принадна: заглиблений у себе Костомаров, що сидить у своїому кріслі в партері, не звертаючи жадної ні на кого уваги; пані Крагельська-Мазурова чепурно одягнена, з чорними, як і в дочки блискучими очима, коректна, витримана й бонтонна дама, що найбільше боїться порушити етикет.

Крагельські сиділи, як і завжди, в улюбленій льожі нижнього ярусу: попереду чорнява Аліна з сестрою, а за ними їхня мати.

Грали увертюру. Дівчатка крутилися на своїх стільцях, роздивлялися публіку в партері та в сусідніх льожах, обмінювалися враженнями, пустували, сміялись, розмовляли, іноді аж надто голосно. їм було цікаво й весело, як може бути весело тільки в 16 років на виставі в театрі, де публіка, музика, світло, нові вбрання створюють атмосферу якоїсь

урочистости і легке хвилювання огортає все навколо почуттям ясної і прозорої сп'янілости. Пані Крагельській не раз доводилося казати дівчатам, щоб вони сиділи спокійно й розмовляли тихше абож і зовсім замовкли.

Та раптом сестри помітили в одному з крісел партера знайому зігнуту постать, знайомі жести, знайоме обличчя, тонкий ніс, русяве розмаяне волосся, золоті окуляри. Костомаров сидів заглиблений у себе і часом, сам не помічаючи того, робив "чуфізи", чудні маніпуляції руками коло носа, — властива йому ще з дитячих років звичка.

Дівчатка почали привітно хитати головами, сподіваючись у цей спосіб привернути до себе увагу Костомарова. Звернути увагу короткозорої, заглибленої в себе, байдужої до всього людини, що навіть не подивиться на сусіда, щи сидить поруч з ним? Це було безнадійно.

Що з того, що музика грає увертюру й у театрі тиша? Що з того, що вони порушують усі правила доброго поводження? Які можуть бути правила для 16-літніх дівчат?

І через увесь театр лунає:

— МопБіеиг КоБІотагоН, і ви тут?

Пані Крагельська здивована й обурена! Вона обурена, бо сьогоднішнє поводження Аліни та її сестри межує з непристойністю. Не вистачало б, щоб із сусідніх льож на них зашикали. До того ж, вони перегукуються з якоюсь невідомою особою.

— Тихше! Прошу вас, сидіть пристойно! Кого це ви викликаєте з партеру?

У дівчат радісно сяють обличчя: така несподівана зустріч!.. Вони обертаються до матері:

— Матусю мила! Це наш учитель! Незадоволення пані Крагельської зростає. Коли б

ще хтось інший, а то пансіонний учитель! Шкільний учитель не може бути зарахований до знайомств, якими можна радіти й захоплюватися.

Мати спиняє дочок, їхній запал і навчає:

— Бог із ним, вашим учителем. Ви тут не в пансіоні, а в опері, в світі.

Та це протиставлення "світу" й "пансіону" не впливає на молодих дівчат, вони не заспокоюються, і їхнього піднесеного настрою не можуть спинити жадні нотації з боку матері. Вони не тямляться від радощів, коли до їхньої льожі входить Костомаров.

Він називає себе пані Крагельській і тоді звертається до своїх учениць:

— Яким побитом ви тут?

— Певне таким, як і ви! — відповіла Аліна. — Ми приїхали сюди з Києва спочивати й купатись у морі.

Микола Іванович аж ніяк не сподівався зустрінутись із ними в Одесі. Він певен був, що вони поїхали до Курської губерні. Принаймні такі інформації він одержав од свого приятеля, який після випускного акту, не дочекавшися кінця, стомлений духотою в залі, пішов з ним блукати на Аскольдову могилу. Розмовляючи про акт і про враження від нього, вони почали говорити про Аліну, що грала під супровід оркестри варіяції Герца на марш з "Отелло". На запитання Миколи Івановича про місце постійного мешкання дівчат Крагельських, приятель відповів, що мати Крагельських замужем вдруге за Мазуровим і, що дівчат відвозять в Курську губерню.

— То приємніше, — сказав Микола Іванович, — пересвідчитися з сьогоднішньої зустрічі, що мій приятель помилився.

Він висловив сподіванку продовжити знайомство в Києві після повороту Крагельських у рідні місця.

На це почув сухе і стримане запрошення з боку матері й дуже живе й жваве з боку дівчат.

Наступного дня після зустрічі в театрі Микола Іванович прийшов до Крагельських. Багато балакали й сміялись. Сувора мати, що не дуже спочатку прихильно поставилась до знайомства з пансіонним учителем, помітно зацікавилась веселою розмовою і, прощаючись, нагадала Костомарову про час їхнього повороту до Києва й дала адресу їхнього київського помешкання.

Крагельські лишалися в Одесі на ввесь серпень і вересень аж до жовтня, а Костомаров мусів повертатися до Києва. Він розпочинав курс лекцій з історії в університеті, мав читати вступну лекцію і ввесь з головою збирався поринути в підготовку до лекцій, в роботу над джерелами про Богдана Хмельницького, відшуканими в університетській бібліотеці, в писання

"Слов'янської мітології", яку, бажаючи бути оригінальним і архаїчним до кінця, він видрукує незабаром церковнослов'янським шрифтом.

Літо кінчалось, наближалась осінь і праця.

III

З перших днів жовтня 1846 року, як тільки Крагельські повернулись з Одеси до Києва, Микола Іванович почав учащати до них на Печерське в маленький будинок на Госпітальній вулиці.

Сам Мазуров, вітчим Аліни, що служив в комісаріят-ській комісії (згодом перетворено в інтендантство), був людина хвора, слабував на хірагру, ревматизм рук, і рідко виходив з свого дуже напаленого кабінету.

Пані Крагельська прихильно поставилась до візит Костомарова. На її думку, Аліна та її сестра були ще надто молоді, щоб їх вивозити на блискучі генерал-губернаторські балі. Хай, мовляв, ще рік або два посидять вони вдома, попрацюють, почитають, розвинуться. Для них багато корисніше буде, коли, замість банальних випадкових знайомств, вони покищо обертатимуться у вузькому колі близьких домашніх друзів, віддаючи вільний свій час серйозній науковій лектурі та вдосконалюючись у музиці.

З цього погляду знайомство з Миколою Івановичем здавалось Крагельській бажаним і прийнятним. Та й сам Костомаров з першої своєї візити почав розмову про те, які твори Аліна з сестрою гадають прочитати й запропонував їм не тільки свої книжки, але й свій вибір.

Тієї зими, заглибившися в історичні студії та готування до університетських лекцій, Костомаров жив у цілковитій самоті. Свої спочинки він віддавав одвідинам Крагельських-Мазурових.

Майже щовечора Костомаров ішов з Рейтарської вулиці, де тоді мешкав, на Печерське, на Госпітальну вулицю, щоб довгішими осінніми та зимовими вечорами, коли траплялося, що в Крагельських не було гостей, розмовляти з Аліною, читати вголос, говорити з приводу прочитаного, абож — і це найбільше його приваблювало й чарувало — слухати Алінину музику.

— Я завжди думаю про музику, — казала за себе Аліна.

Костомаров був романтик і як романтик він не міг не любити музики. Музика бо, — так учили романтики, — веде людину від порожніх справ і

прагнень щоденного життя в храм Ізиди, де природа в святих, ніколи не чуваних і проте зрозумілих звуках розмовляє з нами. її передумова — безмежне. Музика розповідає нам глибоку тайну природи, приступну тільки високому розуму. Вона споріднена з тією безумовною внутрішньою музикою, що живе й завжди бринить та співає в середині нас, як таємнича мова далекої країни, що її чудесний відгомін збуджує в нас буяння життя.

У цю сферу музики й піднесеного романтичного культу музики Аліна поволі втягувала й Костомарова. Вона грала його улюблені п'єси, і він так захоплювався її грою, що прохав грати ще раз чи то цілу п'єсу з початку до кінця, чи то якийсь окремий уривок, що був йому найбільше до вподоби.

В виборі музичних творів вони обмежувалися звичайно німецькими композиторами доби романтизму.

Новаліс говорив про музику як про найромантичні-ше з усіх мистецтв. Вакенродер уважав музику за рід мистецтва особливою романтичністю позначеного. Кляйст називав музику коренем усіх інших мистецтв.

Бетговен, Шуберт, Вебер, Шуман, Піст — піднесли музику на височінь незрівняних художніх досягнень. Коли в галузі інших видів художньої творчости романтизм лишився в стадії прокляматив них обговорень, не переступивши за межі широких літературно-дискусійних маніфестацій, то в музиці романтизм досяг своєї мети, повного творчого розвитку і прояву.

З усіх композиторів Миколі Івановичу особливо подобалися твори Бетговена, і не тільки сонати, але й ораторії, що їх переложив Піст. Любив він слухати "Stabat mater" Россіні, увертюру з Лістового "Вільгельма Телля" та "Erlkônig-a" Шубертового в переробці Ліста, —

твори трагічні й катастрофічні, що викликають почуття тривоги й думку про погрозу неминучої й невідхильної загибелі.

Романтичне світовідчування трагічне; отже, це романтики створили вчення про народження трагедії з духа музики.

З усіх музичних творів залюбки слухав Костомаров Лістового "Erlkônig-a". Його надто важко виконувати через швидкі шалені темпи. Граючи його, доводилося напружувати всі сили. Та Микола Іванович завжди просив Аліну грати удруге. Він настоював на своєму бажанні, а Аліна відмовлялась, посилаючися на втому. Вона згоджувалася повторити "Erlkonig-a" тільки за умовою винагороди, вимагаючи, щоб Микола Іванович прочитав який-небудь твір Пушкіна спеціяльно для неї, а Міцкєвіча — для неї з сестрою та для матері.

Алінина мати була полька, походила з стародавньої польської фамілії і з усіх поетів визнавала тільки Міцкєвіча. Інших поетів вона не знала й не цікавилася ними, але, коли їхній гість чудесно й з піднесенням деклямував на пам'ять "Dziad-ів" абож "Пана Тадеуша", то її проймало захоплення.

Пам'ять у Миколи Івановича була феноменальна, і читав він поетів чудесно. Під час читання лице його робилось таким живим і піднесеним, що приваблювало всіх присутніх. Очі його запалювались, ввесь він випростовувався й перероджувався. В такі хвилини він здавався майже вродливим і примушував забувати за свої "чуфізи", розмаяне волосся, короткозорість, несусвітні чоботи й загальну химерність своєї вдачі.

Культ музики й поезії, що на нього ми натрапляємо в історії костомарівського романа, дуже характерна прикмета часу. Романтичний стиль переважно музичний стиль. Музична концепція життя й усіх життьових явищ, сприйняття життя в музиці й через музику, розкриття кохання в дусі музики, — оце все, згідно з головними віяннями доби,

накладало свій певний відтінок на цей роман, надавало йому особливого романтичного стилю.

Liebe denkt in süssen Tonen, Denn Gedanken steht zu fern, Nun in Tonen mag sie gern Alles, was sie will verschonen.

Кохати це і є мислити в звуках.

Микола Іванович і Аліна сприймали кохання як музику і музику як кохання. Вони не відрізняли цих двох почуттів.

... Коли глибокої ночі він лишався сам, він казав:

— О, вона — втілений дух пісні. Вона перетворить моє життя в музику, стане моєю душею. Я родився лише для того, щоб вклонятися їй, вічно їй служити, вічно про неї думати і відчувати її. Невже я такий щасливий, що моя душа насмілюється бути відгуком її душі? її близькість обертає все в свято.

Він підійшов до вікна. Хор зірок стояв на темному небі, і ясна смуга на сході провіщала день. Захоплений він сказав:

— Вас, вічні зорі, тихі мандрівники, вас закликаю в свідки моєї присяги. Я житиму для Матильди. І для мене приходить ранок вічного дня... Ніч минула. Я запалюю себе самого, як невгасиму офіру сонцю на сході.

Він був схвильований і заснув лише пізно підранок...

Так говорив Генріх фон-Офтердінґен у Новаліса своїй нареченій Матильді. Але чи міг Костомаров говорити інакше, а не повторюючи тільки слова Генріхові?

Ми всі говоримо сказаними словами. Пушкін цілком справедливо зауважив:

Любви нас не природа учит, А Стапь или Шатобриан!..

Кохання було сприйняте через романтиків. У звуках музики Аліна й Костомаров навчилися розуміти свою любов.

— Як, — запитує Тік, — хіба це неможливо абож не дозволено мислити в звуках і музиціювати в словах і думках? О, як погано було б тоді мистцям? Яка бідна мова, яка ще злиденніша музика!

І зовсім злиденне кохання.

Музика є єдиний і найкращий спосіб висловлювати невідоме життя серця. Вона довзоляє безпосередньо бриніти нашому серцю. Те, що в нас збуждує музика, це і є справжнє "об'явлення серця" (НеггепзоІтепЬагипд), як каже Вакенродер.

Музика надхненна. З темного світу вона подає нам темні дивовижні знаки, — і бринять струни серця, і ми розуміємо їх звуки. В зерцалі звуків серце людське навчається пізнавати саме почуття; звуки пробуджують багатьох Геніїв, що сплять у схованих глибинах нашої душі, і новими чарівними витворами почуття заселюють наш внутрішній світ (Тік-Вакенродер).

В звуках музики Костомаров навчився пізнавати своє серце.

Костомаров приходив до Крагельських, ставав у куточку залі коло роялю і перегортаючи ноти, дивився в обличчя Аліні й слухав її музику. В куточку залі коло рояля вони почували себе відокремленими од усього світу, мандрівниками, що ввійшли до країни іншої.

Попри всю принадність цих вечорів, вони швидко обридли господині дому, пані Крагельській, і вона почала нудьгувати.

Протягом багатьох років пані Крагельська звикла до зовсім інших розваг. Вона щодня абож відвідувала картярські вечірки в своїх знайомих, абож улаштовувала їх у себе. Без "пульки" ввечорі вона почувала себе ні в сих, ні в тих.

Микола Іванович, не зважаючи на всю свою самозаглибленість, швидко помітив байдуже ставлення з боку пані Крагельської до музики, читань, розмов. Не знаючи причини цього, він почув себе ніяково. Чи не слід припинити відвідування? Та Аліна заспокоїла його, вона прямо сказала, в чім справа. Тоді Микола Іванович насмілився запропонувати свої послуги. Він хтів бути чемним.

Він сідав за столик, брав у руки карти й мужньо йшов назустріч плутаній і незрозумілій, нудній для нього нісенітниці преферансової пульки. Він був аж надто неуважний і химерний, щоб міг годитись у партнери. Гуляти з ним у карти, значило ввесь час дратуватись і тільки. Він не тільки плутав назви, не вмів "розпорядитися картами", ба навіть тримати їх так, щоб їх не бачили сусіди.

Згодом пані Крагельська, побачивши, що відвідування молодого професора вчащаються, не захтіла задля Миколи Івановича відмовлятися від пульки і, як тільки з'являвся хтось із звичайних партнерів, вона сідала за зелений столик, цілком віддаючи Аліні з сестрою розмову з Костомаровим, гру на роялі й читання вголос поетичних творів з єдиною умовою, щоб усе це робилося віддалік від столика й не відтягало уваги осіб, що гуляли в карти.

Це дуже сподобалося Миколі Івановичу. Він побачив, що своїми візитами нікому не заважає, а за такої ситуації йому було приємніше провадити вечори в товаристві своїх колишніх учениць, що слухали його з піднесенням.

Так поволі минав час.

Імена Міцкєвіча, Пушкіна, Ліста, Бетговена, Шуберта відзначили віхи, що повз них пройшли Аліна й

Костомаров узимку року 1846-47, з жовтня до лютого, коли повільно, підтримана розмовами, музикою й читанням поетів, достигла їхня любов.

IV

У лютому року 1847 на контракти приїхав до Києва

Піст.

Епізод з Лістом — один з найяскравіших моментів у знайомстві Костомарова з Аліною, останній видатний епізод перед близькою катастрофою, що нависла над Костомаровим.

Перший концерт Ліста відбувся в залі Контрактового Будинку. Заля була переповнена; тиск неможливий. Увесь Київ, усі, що з'їхалися на контракти, хтіли одвідати концерт славетного музики. Крагельські з бою здобули квитки в 10 ряді. Безліч слухачів лишилася стояти між колонами. Усі проходи переповнював натовп. І коли, після концерту, Аліна з матір'ю спробували протовпитися до естради, щоб стиснути чарівні руки незрівняного майстра, їх ледве не задушили.

Другого ранку, роблячи звичайні ранкові візити, Крагельські завітали до графині Меліно. Дарма, що пані Крагельська не хтіла вивозити свою дочку на балі, все ж таки вона вважала за потрібне призвичаювати її до світських обов'язків.

Ранкова візита є ранкова візита. Між поцілунками й привітаннями, взаємними компліментами й компліментами Аліні, розмовами про

погоду, вигляд, здоров'я, новини, чутки, спільних знайомих, убрання, чергові балі, привезений крам, між цими візитними розмовами графиня ніколи не обминала нагоди спитати пані

Крагельську про музичні успіхи її дочки й попросити Аліну щось заграти.

На графиніну чемність відповідаючи чемністю, Аліна згоджувалась, але звичайно обмежувала свій вибір якоюнебудь коротенькою п'єсою, будь-якою музичною дрібницею. Та цього разу, всупереч своєму звичаю, вдосконалившися за останній час виконувати Лістового "Erlkonig-а", вона спинилася саме на цій речі й сіла за рояль.

Громихаючи рояльними громами, прискорюючи швидкий темп, Аліна грала. Вона грала бездоганно. Коли б її почув сам Піст, він був би задоволений.

Графиня нахилилася до вуха гості й пошепки розповідала за останні, ще не переказані новини.

— Не сьогодні-завтра я сподіваюся візити Ліста.

В цей час хтось під'їхав на санях, швидко ввійшов у вітальню і без доповіді в залю. Тут, не знайомлячися з господинею і не називаючи себе, невідомий гість зупинився за спиною Аліни й слухав.

Раптом Аліна стурбована близькістю якогось нового слухача, перериває гру й, обернувшися назад, каже:

— Monsieur Lisst!..

Вона одразу пізнала славетного музику з портрету, що стояв тут же перед нею на роялі, і медальйона, що висів у неї вдома в залі. Вона пізнала його масивний профіль, його високу величну постать у довгому

чорному сурдуті з чорною краваткою, довгим носом, довгим волоссям і довгими руками в чорних рукавичках.

— Continuez, mon enfant!.. — ласкаво, простягаючи їй свої довгі руки, сказав Ліст. Він узяв Аліну за плечі й посадив її знов на стільця.

Та де ж там: продовжувати перед Лістом!.. Аліна закрила обличчя руками. Од хвилювання й сорому, від думки, що Ліст декілька хвилин слухав, як псують його майстерний твір, вона почервоніла й ледве стримувала сльози.

Графиня поспішила назвати Лістові ім'я дівчинки.

Піст вийняв з кишені свого чорного сурдута записну книжку, подивився туди й з благодушною посмішкою, звертаючися до Аліни, повільно, але чітко прочитав:

— M-lle Alina Krahelsakja, Petschersk, rue Hospitalnaja. N'est-ce pas?

Він уклонився графині з вишуканістю, властивою тільки Лістові.

Він пояснив, що київські учителі музики в розмові з ним про Київ та його мешканців розповіли йому про музичні здібності Аліни й дали йому її адресу. Не сідаючи, живий і рухливий, він увесь час ходив по залі й говорив без перерви, закидаючи питаннями. Його гучний голос сповнював кімнату, а довгі руки впливали магнетично. Ввесь у чорному, він здавався подібним до мага, на магнетизера, що їх любила змальовувати література тих часів.

Удень Піст одвідав Крагельських у їхньому будинку на Госпітальній вулиці. Він приїхав з спеціяльною метою особисто передати квитки на свій концерт. Його чемність була незрівняна, як і його гра!

Пані Крагельська спочатку не хтіла брати дармових квитків, дякувала й казала, що вони вже забезпечені квитками.

Та Піст настоював. Він згоджувався:

— Хай це й так! Алеж мої квитки особливі: вони будуть для вас дуже корисні. Ввійдіть до залі з моїми, вам покажуть призначені від мене для вас місця, а свої квитки ви подаруйте комусь іншому.

Довелося квитки взяти.

Піст захтів ще раз послухати Алінину гру. Він переглянув ноти й вибрав найважчу увертюру з "Вільгельма Телля" своєї переробки.

Аліна сідала за рояль в якійсь зціпенілості і встала, вся палаючи, приголомшена в своїй відвазі: тож то таки вона насмілилася грати при Лістові!

Піст слухав її з напруженою увагою, все надаючи швидкости й підтримуючи енерґію маненької музикантки безперервним "браво".

Перед високою чорною постаттю музики Аліна здавалась особливо маненькою і безпорадною.

Коли Аліна кінчила грати, він поцілував її в чоло, погладив по щоці й злегка ударив по плечі, як це він звичайно робив з своїми учнями. Він розсипався в похвалах перед панею Крагельською про музичний хист її дочки. Він пророкував їй блискуче майбутнє.

— Першорядні здібності! — Він наважується звернутися до гл-те з проханням довірити йому дочку, щоб улаштувати її в Віденській консерваторії, де він матиме можливість стежити за її музичною освітою й розвоєм.

Піст неохоче приймав нових учнів, і зробитися його учнем було нелегко. Для цього треба було, щоб він сам зацікавився особою учня. Аліна, як видно, справила на нього найкраще враження.

Пані Крагельська спалахнула від материнських гордощів.

Сам Піст оцінив музичні здібності її дочки, та від Лістової пропозиції вона відмовилась. І, відмовляючись, підшукувала найчемніші аргументи: вона посилалася на свої материнські почуття, на неможливість розлуки, на те, що не для естради вона готувала й виховувала своїх дочок, але, підбираючи доводи й нанизуючи один на одний аргументи, в середині себе, не сказавши, вона переховувала головний: надто вже непевна була репутація в Ліста чи, точніше, надто вона була певна: хто інший користувався з такого успіху у жінок, як Ліст! Чиж можна довірити на руки такому чоловіку молоденьку дівчинку?

Увечорі того ж дня до Крагельських прийшов Костомаров. Він увійшов до залі якось особливо жваво; не ввійшов, а вбіг. Привітавшися похапцем з пані Крагельською, він, звертаючись до Аліни, з підкресленою урочистістю проголосив:

— Чи чували? Франц Ліст тут!

Він певен був, що цієї новини ще не чув ніхто. Він розраховував, який ефект раптового вибуху повинна справити звістка про Ліста на Аліну. Він пишався з своєї обізнаности й увесь час по дорозі на Печерське тішив себе солодкою думкою, як приємно буде Аліні довідатися про приїзд славетного музики й як вона з того радітиме.

Але його новину зустріли сміхом: він був щирий і простий у своїх вчинках та словах, але його щирість мала відтінок наївности, а простота говорила про ніяковість. Афектована наївність Костомарова інших смішила.

Сміючись, Аліна поспішила розчарувати Миколу Івановича:

— Чували, бачили, — відповіла дівчина. І, бажаючи подражнити вахлуватого Костомарова, додала: — І навіть приймали його тут у нас вдома сьогодні вранці.

Микола Іванович був уражений. Він стояв серед залі, склавши по-дитячому руки "в кулачки" і безпорадно кліпав очима. Хтівши здивувати, він сам був здивований.

— Як це так? Яка зірка притягла його до вас? — запитав він.

— Сузір'я: Вітвицький, Банко і Паночіні.1 Вони зустріли своє світило на приготованій для нього квартирі й під час розмови про Київ розповіли про маненьку музикантку, що подає великі надії.

Усе це Аліна промовила з удаваною повагою, не властивою ані її живій та рухливій вдачі, ані її рокам. Вона не стрималася від запалення. В середині її все співало, вона сяяла від радощів.

Микола Іванович стояв, не зводячи очей з Аліни; він мовчки милувався з її свіжого, суто дитячого прояву піднесеного душевного стану.

1. Тодішні київські учителі музики.

— Це сталося трохи інакше! — сказала пані Крагельська, перериваючи німе та виразне споглядання їхнього гостя. І вона розповіла, як вони з Аліною були вранці з візитою у графині Меліно і як туди приїхав Піст і чув Алінину гру.

Вислухавши оповідання про надзвичайні вранішні події, про несподіваний музичний успіх Аліни й визнання від Ліста, радіючи

радощами любої дівчини, Микола Іванович звернувся з пропозицією. Він хтів бути попе-редливим і передбачливим.

— Чи не накажете заздалегідь записати квитки на концерти Ліста? — запитав він.

Аліна весело засміялась. Виявилось, що Микола Іванович нічого не знав про вчорашній концерт. Милий, смішний дивак!..

— Хороші ви, нема чогосказати, а щелюбитеслухати Лістові твори. Уже вчора відбувся перший концерт Ліста в контрактовій залі. Що там робилося!..

І Аліна почала нарікати на тиск, на те, що ледве здобули квитки, що довелося сидіти надто далеко від естради.

Отже, концерт відбувся ще вчора! Микола Іванович сконфузився: він надто багато мандрував серед книжок і думок, щоб не почувати себе безпомічним і безпорадним у найзвичайніших життьових ситуаціях. Він виправдувався, посилаючись на свій анахоретний образ життя, на лекції, на переобтяженість працею, що перешкодили йому завчасно довідатись про цей концерт.

— Даруйте, за лекціями спізнився, — відповів Микола Іванович. — Зате наступний і останній концерт відбудеться в актовій залі нашого університету, і квитки будуть ближче до естради.

— Спізнились і тут! — весело перебила Аліна. Вона висміювала недоладну люб'язність химерного Миколи Івановича.

— А ви поспішили вирішити, що я спізнився. Ось і квитки!

І Микола Іванович поклав квитки у вітальні на столі.

Цього разу він тріюмфував. Він почував себе переможцем. З нього жартують, та, отже, певний доказ, що й він може не тільки в кабінеті сидіти, але і йому ніщо людське не чуже, і йому не бракує чемної чемности. Він закидав голову, щоб звільнити чоло від обридливого волосся, з почуттям особливого задоволення й пихи.

Пані Крагельська взяла покладені квитки і, повертаючи заплачені за них гроші, подякувала Миколі Івановичу за увагу. При цьому вона дивилась на Аліну й поглядом та мімікою давала їй зрозуміти, щоб вона промовчала про квитки, які вже в них були й без заходів Миколи Івановича.

Та світлий настрій не вкладався в світські рамці вибагливої брехні. І Аліна побігла до своєї кімнати, швидко повернулася назад і, підносячи квитки першого ряду крісел, задерикувато сказала:

— А це що таке? Хіба не спізнились! Куди вже вам! Сидіть собі в хаті над своєю слов'янською мітологією! Думайте про пісні народні та про Богдана, а я думатиму про музику, про Ліста, і Ліст хоч раз за свого життя згадав про мене. Сьогодні він сам привіз нам квитки на свій концерт.

Микола Іванович мусів почувати себе розгубленим; він мусів думати, який він розтяпа й маруда. Його висміяли. Висміяли його невміліcть, недоречність, невдалі спроби припадати.

Бачивши сконфужену розгубленість гостеву, пані Крагельська, щоб загладити Алінину витівку, ще раз подякувала Миколі Івановичу і сказала, що вона зараз же одішле принесені квитки до знайомих, які дуже жалкували, що не змогли роздобути собі квитків. Тоді, піддаючись почуттю материнських гордощів, вона знов звела розмову на Ліста, на його одвідини, на Алінину гру та Лістову оцінку Алініних музичних здібностей і пропозицію віддати дочку до Віденської консерваторії.

— Отже, вас сьогодні іспитували? — сказав Костомаров, звертаючись до Аліни.

— Так, і цей іспит був жахливіший од наших пансіонних. Грати при Лістові? Яка сміливість!

— Вам дуже хочеться до Відня в консерваторію?

— Не говоритимемо про неможливе.

— Од вас залежить, щоб здійснити цю мрію.

— Од мене залежить одне тільки: право мріяти, а все інше в руках маминих.

— До певного часу!

Розмову перервала поява інших гостей. Довго сиділи за чаєм, потім Аліна грала на роялі, тоді Микола Іванович спробував знов почати розмову з Аліною, але розмова якось не в'язалась, і Костомаров поїхав.

Один з гостей, який лишився, сусіда, що мешкав поруч, зауважив, що як він міг помітити з свого вікна, пан професор буває тут дуже часто!..

Другий і разом з тим останній концерт Ліста відбувся в актовій залі Університету. Цей концерт пройшов тим блискучіш, що резонанс в університетській залі незрівняно кращий, як у залі контрактового будинку.

Появу Ліста на естраді публіка зустріла бучною овацією, з вигуками, оплесками, квітами, привітаннями. Після багатьох уклонів у всі боки, коли овації трохи вщухли й публіка почала заспокоюватись, Ліст зійшов

з естради, підійшов до того місця, де сиділа Аліна, взяв її за руку й повів з собою на естраду. Усе це сталось так несподівано й швидко, що Аліна змішалась і якось мимоволі послухалась його.

На естраді стояло два роялі й коло кожного з них по стільцю для виконавців. Ліст одсунув трохи свого стільця ґпосадив Аліну так, ніби вона повинна була грати з ним в чотири руки, а сам пішов до другого роялю і взяв стільця для себе.

Сівши поруч з Аліною, він сказав їй французькою мовою:

— Пильнуйте моєї гри. Це для вас лекція на згадку про мене.

Публіка в залі з увагою стежила за Лістом і кожним його рухом. Його поводження інтригувало. В перервах між окремими п'єсами серед публіки пішли розмови й розпитування:

— Хто ця дівчина? Звідкіля?

Микола Іванович міг чути, як коло нього хтось з сусідів майже напевне переказував відомості, що ця дівчина наречена Лістова. Вона в Києві захопила Ліста своїм талантом, і тепер вони грають з ним в чотири руки.

Після концерту, прощаючись, Ліст багато разів стискував обидві руки Аліні. Він вітав її, висловлюючи побажання і подяки, говорячи їй ті тонкі вишукані компліменти, що мали магічну силу над жінками.

Од Ліста Аліна відійшла щаслива й радісна, обличчя її сяяло й губи самі розпливалися в посмішку.

Коли Аліна зійшла з естради, їй назустріч підійшов Микола Іванович. Він з запалом вітав її. Він говорив їй про те, що цілком розуміє, як світло й радісно повинно бути в неї тепер на душі.

Щасливий то був чоловік Ліст, бо інших щасливими міг робити.

V

Минали дні. Трохи не щовечора приїздив Костомаров до Мазурових. Він чекав зручного моменту, щоб просити Алініної руки.

Нарешті, 12 лютого трапився вечір, коли нікого з гостей окрім Миколи Івановича не було. Як звичайно, Аліна грала його улюблені речі; як звичайно, Микола Іванович стояв коло роялю і дивився на Аліну. Він ледве дослухав останній акорд і звернувся до Алініної матері, що сиділа поруч:

— Я прошу у вас руки дочки вашої Аліни.

— Хай вона сама віддасть її вам, Миколо Івановичу. Він узяв Аліну за руки й хотів підвести її до матері.

— Не знаю!.. Не знаю!.. — промурмотіла Аліна. Вона стояла на місці й не рухалась. Рука Аліни

тремтіла.

— Хай буде так, як хоче мама. Мати'посміхнулась.

Микола Іванович не випускав Алініних рук. Минуло декілька секунд в німій напруженості. Як повинні були битися їхні серця в ці секунди німої, несказаної, але до болю гостро відчутої нерішучости? Микола Іванович стиснув тремтячу руку Аліни, вона відповіла на потиск потиском і, побравшись за руки, вони вдвох підійшли до матері.

Пані Крагельська викликала чоловіка-вітчима й одрекомендувала йому жениха та наречену. Усі були зворушені.

За проханням жениха, другого дня, 13 лютого, було призначено заручини. Ішов другий тиждень великого посту й тому, хоч як поспішався Микола Іванович з шлюбом, та раніше Фоминого тижня ЗО березня одсвяткувати весілля не можна було.

На призначену годину, ввечорі 13 лютого до Крагельських-Мазурових на Госпітальну вулицю з'їха-лися пан-отець з титарем, жених з своєю матір'ю, Тетяною Петрівною, суворою й мовчазною, блідою, з стисненими вузькими губами, старою, колись, певне, вродливою жінкою, та ще т-те де-Мальян, начальниця пансіону, де вчилася Аліна.

Приміщення було яскраво освітлене. В світлі запалених свічок сяяли й блищали на білій Алініній сукні великі камені брильянтового намиста й брильянти серег. Убрана в біле, в сяйві брильянтів маленька чорнява дівчина з*чорними блискучими очима вся світилася.

Після обряду заручин Аліну й Миколу Івановича почали вітати. Подали шампанське, проголошували тости й побажання, обіймались. Тетяна Петрівна й пані Крагельська були схвильовані; у т-те де-Мальян скотилася сльоза. І в цей урочистий момент чомусь на декілька хвилин запанувало мовчання.

Здавалося, мовчання загрожує й пророкує, проростає в хистку непевність і сумнів, готує якусь несподіванку. З напруженою увагою присутні слухали мовчання, не наважуючись його перервати.

Надворі завив собака. Із довгим жалібним виттям в освітлену кімнату ввійшов нічний лютневий холод, темна порожнеча, сумне віщування нещастя. Недавня схвильована радість забарвилась тривожним передчуттям.

Обидві матері поглянули одна на одну. Тетяна Петрівна уперто мовчала, а пані Крагельська сказала:

— І число вибрав Микола Іванович 13 для дня своїх заручин, і собаки виють у нас під час тосту, замість музики!.. Так усе це прикро!

Пан-отець заспокоював:

— Ми не повинні, — казав він, — гадати про прийдешнє, та ще за такими прикметами. Сподіватимемось на благу долю наших новонаречених, а поки ми повинні жити їх радощами й милуватися з них.

В цей час ніщо не могло стурбувати Миколу Івановича й Аліну; вони були безмежно щасливі, надто коли, повторивши всілякі побажання за шампанським, усі зібрались якось особливо врочисто сідати за стіл. Замість сісти з усіма за стіл пити чай, вони побігли до роялю. Аліна сіла грати, Микола Іванович сів поруч з нею, але потім не втерпів і став проти Аліни, щоб не зводити з неї очей, як і колись.

...Вони були самі. Вони почували себе відокремленими від усього світу.

— Моя мила, — сказав він після довгого поцілунку, — мені здається сном, що ти моя; але мене ще більше дивує, що ти не завжди була моєю.

— Мені здається, — сказала вона, — що я знаю тебе з давніх-давен.

— Невже ж ти справді кохаєш мене?

— Я не знаю, що таке кохання, але одно можу тобі сказати: у мене таке почуття, ніби я тільки тепер стала жити, і я так віддана до тебе, що хтіла б віддати за тебе життя.

— Дорога, тільки тепер я розумію, що означає бути безсмертним.

— Милий, який ти добрий! Я бідна, незначна дівчина.

— Як глибоко ти мене присоромила! Бо те, що є в мені, походить від тебе. Без тебе я був би ніщо. Ти небо, що мене тримає і зберігає...

Так повинні були розмовляти Аліна й Костомаров, бо саме так розмовляли Матильда й Генріх, коли молоді наречені лишилися вдвох...

Пані Крагельська визнала поводження Аліни за непристойне, вийшла з-за чайного столу, підійшла до неї й сказала:

— Треба б з сьогоднішнього вечора зробитись дорослою і посидіти з гістьми. Грати завжди встигнеш.

— Чому ж гостям не послухати, як ми граємо? — сказав Микола Іванович.

— Хто грає, а хто милується! — зауважила мати, жартуючи.

— У моєї нареченої сьогодні надзвичайно вродливий вигляд.

— Це роблять брильянти, які я тільки й можу дати своїй дочці.

— Та їй і не треба ніяких брильянтів, бо вона сама — коштовний брильянт.

Мати якось кисло посміхнулась і пішла до чайного стола. Наречені пішли за нею.

За декілька днів згодом Аліна з матір'ю поїхали "на чай" до Костомарових. їх зустріли привітно. Пані Крагельська пронудьгувала ввесь вечір у товаристві Тетяни Петрівни, у вітальні, а Микола Іванович з

нареченою просиділи більшу частину в кабінеті й, певне, нудьзі не було місця.

При від'їзді в руках Аліни було дві книжки: одна — твір про унію, дисертація Миколи Івановича, друга "Гілка", збірник українських поезій Миколи Івановича. На обох він, сидячи в кабінеті, зробив присвятного написа: "Коханій, найкращій половині душі моєї, Аліні Леонтіївні Крагельській".

Аліна привезла ці книжки додому.

На ранок мати спитала їх у дочки і, зазирнувши трохи в їх зміст, сказала ніби до себе:

— Ось так подарунки нареченій: одна книжка польська, друга — мужицька з хахлацькими піснями!

— Сьогодні я отримаю третю, французьку.

— Ну, й слава Богу! — уїдливо закінчила мати.

Ці женихові подарунки пані Крагельська вважала за прикре й нечемне порушення усталених традицій і доброго тону. Кожен інший у подібному становищі потурбувався б подарувати своїй нареченій щось інше, якісь коштовні речі чи що, а цей...

Поводження майбутнього зятя з самого початку здавалось їй неприпустимо-нетактовним.

Ввечорі приїхав Микола Іванович і привіз Аліні обіцяну книжку. Цього разу це була французька книжка, але яка? Наслідування Христу, французький переклад твору Хоми Кемпійського, англійського середньовічного містика!.. Дивний вибір і химерний подарунок! Але ще надзвичайніш був присвятний до цієї книжки напис.

Костомаров володів майстерністю Гротеску, як ніхто. Він був Дон-Жуан ориґінальности. Оригінальність була, певне, єдина жінка, яку він будь-коли кохав.

Людина упереджень і літературних стилізацій, він хотів би бачити в Аліні "святу".

— ...О, кохана, небо дало мені тебе, щоб я тобі вклонявся. Я молюсь тобі. Ти свята, ти несеш мої бажання до Бога; в тобі Він являється мені; в тобі Він показує мені всю повноту Своєї любови. Я вічно дихатиму тобою; груди мої ніколи не перестануть вдихати тебе. Ти божественна величність, вічне життя в найчарівнішому втіленні...

З такими словами звертається Генріх до Матильди у Новаліса. Романтики проповідували святе кохання. Саме цю романтичну тему "святого кохання" розвинув і Костомаров у своєму присвятному написі, тільки в нього це вийшло якось аж надто незграбно й не до речі, надто спрощено й Гротескно, ніби він хотів пародіювати романтичну тему святого кохання.

Збираючись одружитись, він дарує нареченій книжку, в якій проповідується самота й розповідається за принадність самотнього чернечого життя:

Від Бога призначена подруга життя, улюблена Аліна! Приносячи вам у подарунок цю книгу, я прошу вас понад усе, чого міг би просити жених у своєї нареченої, з глибокою увагою прочитати все, що написав тут великий автор, засвоїти дух цього твору, особливо ж зберегти у своїй пам'яті у й своєму серці написане на стор. 178 і далі, і взагалі, так сприйняти "L'imitation de Jesus Christi", щоб за допомогою всевладної благодаті вам стала ясна, як день, та велика спасенна думка, що справжні християни в шлюбному союзі з'єднуються не тільки тілом, але й духом, не для плотських утіх, не для кар'єри, не з суєти, не з того статевого прагнення, яке в світі неправдиво профанується коханням і

яке єсть не що інше, як хіть серця і очей, не для всіляких земних насолод, а для того, щоб при взаємній допомозі пройти дружно й міцно через усі спокуси царства вічної любови. З'єднуючись з вами шлюбом, я не прошу вас любити мене, а прошу любити Христа і той навчить вас, як любити й мене, і все навколо. Благаю вас не раніш іти до шлюбного вівтаря, як тоді, коли, не вводячи в оману себе, відчуєте, що ви приготовані невхильно йти шляхом, позначеним для вас на землі, в дусі любови Христової.

Отже, ті самі думки, що ми їх знаходимо й у Новаліса, але зовсім інша манера вислову, — прикре, нудне менторство, афектована наївність і педантство,якийсь епархіяльний, семінарський, важкий і безбарвний стиль.

Костомаров, що йому завжди бракувало почуття такту і смаку, не розуміє того, що це зовсім не до речі підійматись на котурни катехізованої урочистости, одягати стихар і ніби з катедри проголошувати "назидательное слово, к благопроведению брачной жизни служащее".

Усе це бриніло дико й безглуздо у вітальні Крагельських.

За бажанням матері, Аліна голосно прочитала цього написа. Пані Крагельська поставилась до присвятних побажань Микола Івановича, як до порожніх слів, прописних формул, що їх усі й скрізь повторюють і що вони жадного значіння й змісту не мають. Вона сказала декілька слів, похвалила напис, потім одійшла вбік, а тоді й зовсім вийшла з кімнати, де Аліна з Миколою Івановичем сиділи на маненькій канапці поруч на правах наречених.

Вони лишилися вдвох. Аліна переглядала книжку, розгортаючи її в різних місцях і перечитуючи побіжно окремі рядки й уривки.

Аскетичне протиставлення святої духовности й низьких грішних земних насолод, похмурі й пригнічені думки середньовічного ченця аж ніяк не гармоніювали з рожевим настроєм, з ясним почуттям піднесености 16-літньої дівчини. Песимістичну думку про світ, що лежить у злі, витворили не 16-літні дівчинки. Костомаров, заглиблений у себе, забув про це. Складавши написа, він думав не про Аліну, а про себе, про свої думки, про те, чого він не хтів сказати голосно.

Аліна вдруге прочитала написа й засмутилася.

— Чогось то засумувала, а то й зажурилася моя кохана? — ніжно промовив Микола Іванович.

— Усе те, що ви пояснюєте тут про значіння шлюбу, досить зрозуміло тлумачив нам у пансіоні наш панотець, говоривши про всі таїнства. Та й про любов до Христа ми читали чимало, готуючись до причастя. Прочитаю цю книжку, бо ви прохаєте, і хай авторський талант зробить з мене довершеність...

Аліні не важко було розкрити шкільний трафаретний сенс присвятного напису; з сумом вона могла впевнитись, що її наречений не знайшов простих і щирих слів, щоб сказати про своє кохання.

Повторюючи в своїх любовних визнаннях загально відомі шкільні істини, Микола Іванович проголошує перед своєю нареченою велике й спасенне значіння духовного шлюбу. Він спіритуалізує думку про шлюб, каже про духовність шлюбу, ірреалізує й абстрагує, перетворює його в метафізичну фікцію. Спіритуалістичний шлюб для нього найпринадніший.

Його уявлення за шлюб — нереальні. Його кохання — вичитана абстракція, проекція в "нібито", в те, чого немає і не буває. Це теоретичні міркування самотньої людини, що між людей живе, з звичайно-людським не рахуючись. Без допомоги цитат він не вміє

орієнтуватися в своїх почуттях. Він не довіряє почуттям, коли їх раніш не проаналізовано в авторитетних наукових джерелах. Він перш за все — професор і, опинившись на стежках Цитериного острова, він мармурову статую Афродіти уквітчує паперовими квітами книжних цитат.

Він увесь час хитається між новими для нього почуттями й літературними ремінісценціями. Він не тільки не насмілюється віддати переваги першим над другими, а, навпаки, намагається ввести ці свої почуття в рамці упереджених книжних схем. Він стримує живі почуття, він спиняє їх, щоб не зрадити уявлень, засвоєних із книжок і витворених під впливом літературної моди.

Романтики створили моду на середньовічних містиків: Якова Беме, Анґелюса Сілезіюса, Парацельса, Хому Кемпійського. Хому Кемпійського любили цитувати. Гоголь дарував своїм приятелям примірники "Imitatio Christi".

Хома Кемпійський писав чудесно, витончено, іноді навіть з перебільшеною витонченістю, себто вишукано. У нього більше риторики, як у Христа, коли Той проповідував на горі. Він любить антитези, паралелізми в конструкції, асонанси, алітерації. Його проза, повна симетрійности, майже завжди ритмічна, часто римована. Звиклий до самоти, книжок і цитат Костомаров високо цінив стиль цього письменника.

Костомарову сподобалась ця своєрідність вигаданих вибагливих неподібностей. Мріючи маячневу ілюзорність естетної вишуканости перетворити вжиття, він не спиняється навіть перед тим, щоб своє кохання принести в офіру цій потворній парадоксальності. Він не вважає на свою наречену. Він нехтує нею задля Гротескної навмисности своїх упереджених уявлень.

Коли б Микола Іванович був не такий химерний, коли б він був простіший і щиріший, він не почав би свого женихання цитатами з Хоми Кемпійського.

Його свідомість отруєна ідеєю гріха, уявленням кохання, як злого злочину. У нього середньовічний церковний жах гріха, одвертий жах грішного плотського кохання, статевого потягу, хіті серця й очей. Він застерігає від думки, що шлюб — то є з'єднання тіл. Хворій його фантазії малюються картини пекельних кар і апокаліптичних гріховних падінь. Для нього радість життя є абсолютна аморальність. У голові 16-літньої дівчини він шукає лихих грішних думок, земних прагнень, огидних сподіванок плотських утіх. Од неї, ніби від якої грішної жінки, він вимагає попереднього очищення. Він заклинає її текстами Святого Письма.

Усі ці заперечення, відмовлення, застереження були б зрозумілі в устах ченця, що галюцинує, суворого пустельника, сп'янілого від поста й повстримности, що самотній і бідний живе в хижі серед глухого лісу. Але те, що було природне в середні віки, то в XIX столітті здається стилізованим і умовним естетством епігона, штучним і навмисним наслідуванням, чудернацтвом, викликаним нахилом до парадоксів.

Його наречена, рожева й мила дівчинка, весела й радісна, була однаково далека як від гадки про духовний шлюб, так і від думки про "хіть серця й очей", про грішну земну профанацію кохання.

Істини, які в книжках здаються нам величними і бездоганними, прикладені до життя, бліднуть і трухлявіють.

Кінець-кінцем, Микола Іванович лицемірив. Несвідомо для себе, але все ж таки лицемірив.

— Коли талант автора в ближчий час не зробить мене довершеною, — сказала Аліна, насмішкувато позираючи на жениха, — тоді, певна річ, одкладемо день нашого шлюбу на безрік.

— Та ні! — з запалом відповів Микола Іванович. —

Весілля призначено на тридцяте березня; мені обіцяли й повинні виконати.

— Таж ви благаєте мене: "не раніш піти до шлюбного вівтаря, як...".

— Не пізніш, як тридцятого березня. Книжку ви прочитаєте за декілька день.

— Прочитати недовго, а засвоїти... і відчути!.. Та хіба є термін для почуття? Коли тепер не відчуваю, то, хто знає, чи відчую і згодом? Може колинебудь і відчую, а ви будьте терплячі...

— Ну, даруйте, захопився, не так висловився.

Та навряд чи Микола Іванович мав рацію, коли цю свою проповідь духовного шлюбу, цю огиду перед плотським шлюбом пояснював "захопленням", "неточним висловом".

Тут, певне, справа не тільки в "словах" і "висловах", в літературних стилізаціях, у впливі романтиків і середньовічних містиків. Коріння цих стурбованих застережень, заборон, заперечень, поза сумнівом, лежать значно глибше. Поруч з ясними слідами літературних впливів ці метафізичні сублімації Костомарова мають біологічні основи. У цього кремезного чоловіка були інстинкти здорової людини й хвороблива нерішучість кволого й виснаженого невротика.

Він кохає Аліну, він хоче шлюбу й одначасно боїться його. Цитатами з Хоми Кемпійського він прикрашає свою концепцію "запереченого

кохання", цитатами він опитується заховати ті невротичні двозначності й порушення, за які він не наважується сказати голосно.

VI

Найбагатша мова надто бліда й злиденна, щоб виявити в слові те, що з презирством ставиться до мови. Кохання так само, як і музика.

Романтики посилались на музику, що навчає нас почувати без слова, прислухатись у середині себе до німого співу, прислухатись до музики почуттів, її не виявляючи (Тік-Вакенродер). То є вища наука — витончувати свої любовні почуття і обережно заховувати їх.

Бравши шлюб, Костомаров як справжній романтик мріяв зберегти своє кохання в недоторканій цноті, в мовчанні й несказанності. У свойому любовному credo Костомаров одмежовував кохання од статевого потягу, од "всіляких мирських насолод"... "Не з того змагання статей, що в світі неправдиво профанується ім'ям кохання"... — як писав він у своєму присвятному написі. Напередодні весілля він звертається до своєї нареченої: "Я не прошу любити мене". Бравши шлюб, він благав наречену не про кохання, а про зречення його.

Кохання, як і музика, нехтує словами. Отже, з радістю треба прийняти невисловленість любовної мрії:

Та неповинна думка безгрішна, думка святої любови

її сказати нема на світі в людях присталої мови.

Перегортаючи збірник поезій, женихів подарунок, Аліна могла пересвідчитись, що думки, які висловив Микола Іванович у присвятному написі до Хоми Кемпійського, були не побіжним настроєм, випадковим захопленням чи неточним висловом, а глибоким переконанням, викликаним протягом багатьох років.

Описуючи побачення нічною годиною з коханкою, згадуючи за поцілунки й ясні чорненькі очі коханої дівчини, Костомаров перетворює це любовне побачення в споглядання серцем Божого неба:

Любо та гарно, милеє серце,

Тут нам укупі сидіти,

За руки взявшись, серцем, очима

В Божеє небо глядіти.

Кохання за Костомаровим, є "молитва серця", "знесення душі на небо", "святе безплотне кохання":

Бог милостивий бачить із неба Наше безвинне кохання; Наше кохання чисте, як промінь Сонця, що в золоті грає; Приязне Богу так, як молитва Серця, ваги що не знає.

Костомаров переобтяжує своїлюбовні вірші церковними образами, містичними уподібненнями, релігійною символікою. Він перенасичує їх літургійними асоціяція-ми, молитовними порівняннями, ремінісценціями з Святого Письма, з катехізичних текстів і зворотів. Він євангелізує свої інтимні любовні настрої, убирає їх у суворі темні тони середньовічного містицизму. Він робить з своїх любовних віршів якісь "духовні гімни".

Поет запрошує дівчину вийти на річку під густі верби, де ясні зорі дивляться в свіжу воду:

...Там на зеленім березі сядемо,

Ручка за ручку узявшись,

Щоб наші душки хоч на часочок

В небо пішли, спарувавшись:

Так, як дві смужки диму, що в церкві

З різних кадил вихожають,

Різно йдуть вгору, потім зійшовшись

В стороні, к хресту дохожають.

У Костомарова якийсь педантичний підхід до любовних тем: легковажного Парні поєднано з митрополитом Філаретом. Йому бракує смаку, й він не почуватиме недоречности, надаючи еротичному віршеві моралізаторського педагогічного смаку:

Не закаляють бесіди нашої Грішні поганії думки, Чиста розмова і зобачення, А ще чистіші поцілунки.

Це кохання без кохання, заперечене, обернене кохання. Він пише про кохання так, ніби він ніколи нікого не кохав, ніби він боїться кохання. Він дивак, цей Костомаров!.. У своїх віршах він такий же плутаний і потворний, як і в житті.

— Я, — казав Микола Іванович про себе Аліні, — не звик обертатись у жіночому товаристві.

Певне, що так!.. Влітку року 1841 Микола Іванович поїхав до Корсуна, в його маєток Богданівське-Антипівку, Ростовського-на-Дону повіту. У Корсунів у той час гостювала 15-літня дівчина Маруся Щербина. Микола Іванович, од природи соромливий, ніяк не наважувався почати розмову з дівчинкою.

Корсун, приятель Костомарова, звертаючись до Марусі французькою мовою, запропонував їй порозмовляти з Миколою Івановичем. Йому дуже хотілося, щоб вони познайомилися ближче й ближче зійшлися один з одним.

Жвава дівчинка щось сказала йому. Він відповів: — "Oui, monsieur!" Вона ще щось.

Він знов: — "Oui, monsieur!"

Так ця розмова тяглася деякий час, аж доки Корсун не витримав і не розсміявся:

— Та що це ви, Миколо Івановичу? Хіба ж "мусьї" ходять у спідницях?

Микола Іванович знав бездоганно багато мов, але йому бракувало практики, та до того ж ще жвава дівчинка з гарненьким свіжим личком та ще природня ніяковість, незвичка бути в жіночому товаристві, — й Микола Іванович почував себе остаточно розгубленим, безпорадним.

Отже, єдино можливе кохання — це "кохання до далекої". Воно поза місцем і поза часом. "Те, що завжди тягне мене до тебе, що викликало в мені вічне до тебе прагнення, воно не належить цьому часові (ist nicht aus dieser Zeit)" (Новаліс).

Щоб кохати, треба втекти з цього світу, з "козацької України" в "далеку землю", "за моря, за гори", де інша земля і інші люди. Розлука з світом є умова кохання.

Дівчино, в ті пори

Як мені хотілось

Утекти з тобою

За моря, за гори,

В ту далеку землю,

Де селяни другі...

...З миром розпучившись

Жипи б ми з тобою.

Тематичні вирази: "Все чужая йому мила", "розлучили люди", "не було весіллячка, не було й не буде", — улюблені думки костомаровських поезій. Кохання неможливе, — воно спалахне, як зірка на небі, промайне і згасне.

Тема "святого кохання" ("святим коханням ми в Бога сяєм"), очищеного через повстримність і зречення почуттьових бажань, нищить можливість реального земного кохання, передбачає характеристику цього земного кохання як злого й гріховного.

Земне кохання є зло і гріх, злочин і блюзнірство.

Тему кохання як тему зла і гріха розвинули романтичні письменники в Едіповому мотиві кровоміс-ництва. Згідно з цією романтичною концепцією, кожне земне кохання є кровомісництво, злочинний замах на дівчину, що для чоловіка повинна лишатись тільки сестрою.

Чи се ж Бог нас покарав,

Що брат сестри не пізнав?

Чи вже світу кінець є,

Що сестрицю брат бере?

Костомаров переклав з Міцкєвіча баляду про "Івана та Марію", цю своєрідну романтично-фолкльорну переробку античного мотиву про "Едіпа", в якому стверджується погляд на кохання як джерело нещасть і загибелі.

Івась, фолкльоризований Едіп, проклинає долю свою:

Бідна моя головонько!

Нещасливая годинонька,

Як матуся нас родила:

Краще б була утопила,

Краще б були нас татари

Вкупі разом порубали.

Цей Івась міг би повторити слова одного з романтичних героїв Клем. Брентано, що благав "урятувати його душу від лиха земного кохання".

Для Костомарова, що вів самотнє життя кабінетного вченого, що не звик обертатись у жіночому товаристві, потрібна була фікція... І ось книжки допомогли йому виліпити маску, потрібну для втілення його душі. Перечитуючи улюблених поетів і письменників, він у книжках знаходив свій уявний портрет, який найбільше

відповідав його поглядові на самого себе. Жести вигаданих героїв ставали жестами живої людини.

Руссо свого часу витворив чутливість мільйонів французів. Ґетеві "Страждання молодого Вертера" викликали епідемію самогубств.

"Скільки, — зауважує Андре Жід, — схованих Вертерів не знали себе, чекаючи тільки на кулю Ґетевого героя, щоб покінчити з собою".

Культивуючи образи й ідеї романтичної літератури, Костомаров, несвідомо для себе, стояв перед небезпекою в своїому власному житті повторити те, що було тільки сюжетною схемою, метафорою та взагалі тільки звичайним стилістичним способом у Новаліса, Гофмана, Тіка абож Брентано.

VII

Року 1846 "братчики" обмірковували справу, кому доручити писати українську історію. Опанас Маркович у листі до Миколи Гулака, протиставляючи Костомарова Кулішеві, радить віддати перевагу останньому, і саме на Куліша, а не на Костомарова це відповідальне завдання покласти.

Дозвольте, — писав Маркович до Гулака, — дозвольте мені нагадати, що Геродот краще знав грецьку мову, як Костомаров знає мову українську. Я грецької не знаю, проте українську відчуваю, так що можу й міркувати про письменників, які нашою мовою пишуть. Костомаров женеться за простотою, а вловляє грубість та безсмачність: прислухайтесь до простоти мови натуральної у віршах Шевченкових і тоді не дратуйтесь, прошу вас, читаючи Костомарова... І не так шляхетности бракує складу Костомарова, як смаку. Неприємне для вуха скупчення в українській мові дієприкметників приспуговується Костомарову для того, щоб полегшити версифікацію вкупі з тим, як тони для звуконаслідування. Тепер шукайте музики й гармонії, шукайте її в

Куліша й тоді сприймете обурення на брак музики у складі Костомарова. У першого гармонійно-мірна музика, як і хода його, котру я нині живо згадую: у Костомарова нема такту в ході, нема й у складі його українському. Куліш сипле слова в чудових періодах і звуки його мови мені мимоволі нагадують стук камінців у швидкому струмку. — Кулішеві писати історію, як ви собі хочете. І коли ви можете впливати на Костомарова хоч трохи, не підтримуйте його в цій думці, а напишіть про неї Кулішу, за якого ручусь, що голос Ваш буде почуто. Я раніш гадав однести справу на руки Білозерського, але ми ще нічого не знаємо про його хист до історії, хоча в нього, як і в Куліша, збереглась би цнотлива й чудесна простота нашої

Манера ходити в Костомарова така сама, як і мислити й писати: йому бракує почуття ритму й такту. Він постійно збивається з плину, порушує ритм. Він не здібний ходити в ногу. Він не зрівноважений і аритмічний. У його прихильності почувається Гримаса, в його простоті насумрена навмисність; у бажанні бути натуральним — вигадка й штучність. Міра, гармонія й рівновага не належали до його чеснот.

На загальне враження Костомаров — хора людина. В ньому помітна схована хоробливість, якась внутрішня глибока надірваність.

— Спазмотичне здригання щоки, — казав Куліш, — давало знати, що міцний механізм веселого молодого чоловіка чимсь дуже пошкоджено.

Костомаров слабує... У нього часто болить голова. Він нудиться, нудьгує і нидіє; жаліється бідою, нарікає на різноманітні хвороби, оповідає за свої шлункові страждання і головний біль, що заважає йому працювати, псує настрій і отруює його кожну життьову втіху.

Приходивши до Крагельських, він звичайно одмов-лявся щось їсти. Можливо, що це він робив через свою ніяковість, можливо — через хворість; швидше через ніяковість, ніж хворість. Але для Аліниної матері цього було досить, щоб натякати на якісь таємні його недуги, що, на її

думку, саме й примушували Костомарова утримуватись од їжі й викликали в нього напади скаженості.

Дивно, але цей кабінетний учений, такий плохий і лагідний, був поруч з цим ексцесивний і звадливий, як ніхто. В нападах скаженості він доходить до криків, до несамовитости, до бешкетів. Його треба облити холодною водою, щоб він схаменувся. Він людина раптових хвилювань, наглого крику, хатніх сцен, запальности, щоденних баталій, гістеричних вигуків, галасу. Він не раз, роздратований, без пам'яті тікає з дому. Він закипає гнівом; у пориві запальности здібний наговорити й наробити не знати що.

Несподівано він збуджується, кричить, сердиться. Звичайне хропіння льокая Хомки в сусідній кімнаті могло порушити його рівновагу, довести його до несамовитости, до лютости.

Корсун, видавець "Снопа", що на початку 40-их років, коли Микола Іванович мешкав ще в Харкові, приятелював з Костомаровим і частенько одвідував його, згадує за один такий епізод. Сиділи вони вдвох з Миколою Івановичем на помешканні в останнього і мирно розмовляли про незрівняний чарівний характер української мови. Уже друга година ночі. Жвава розмова доходить апогея. Обидва розмовники в найкращому настрої, коли раптом Микола Іванович, що був досі цілком спокійний, від злости аж міниться і в надзвичайному роздратуванні гукає:

— Хома! Хома! Хома-а!

Голос його, м'який і приємний, стає різким і крикливим.

З'являється Хома, заспаний, розпатланий, протирає кулаком очі й сопе.

— Ти спиш? Не чуєш? — кричить Микола Іванович. — Йди, дрихай!.. Та не сопи!

При цьому обличчя Костомарова виявляло жорстоку лють, а очі дико блищали крізь окуляри.

Слуга з кріпаків, чорнявий парубок Хомка не виявляв жадного невдоволення на всі вередування свого пана. Він слухався його примх так само, як і мати, що дихала своїм Николашею та його хоробливими, згодом досить таки різкими витівками. Що більше вередував Николаша, то ніжніше кохала Тетяна Петрівна своє зіпсоване улесливістю чадо.

Тетяна Петрівна була жінка суворої, крутої вдачі, властолюбива, уперта й груба. Сина свого вона обожнювала, служила йому, як рабиня, — вся суть її життя була в цьому служінні, — але, не вважаючи на це, часто в дрібницях чіплялася до нього й не поступалася йому в якійнебудь дрібниці, про яку й говорити б не варто, а Микола Іванович при всьому своєму розумі був дражливий, норовливий і вередливий.

З такою вдачею матері й сина між ними неминуче повинні були виникати сварки, що зростали до величезних розмірів, і те, що могло б бути річчю хіба одноактового водевіля, оберталось у справжню довжезну трагедію.

Того вечора, копи Микола Іванович заручився з Аліною, і вони, пішовши до роялю, лишилися самі, Аліна спитала жениха про характер майбутньої свекрухи.

Микола Іванович захвилювався:

— Як чесна людина я повинен сказати вам, що характер материн важкий. Вона не була щаслива за молодих років; навпаки, вона пережила багато гіркого, тому вона недовірлива й затайпива; але я в неї сам, вона живе зі мною і для мене. Я хтів би поступатись, та через мою

гарячність це рідко щастить мені. Гірш за все те, що на неї без будь-якого приводу находить кепський настрій; прокинувшись, вона зранку раптом дивиться вовком, з-під лоба... Я починаю допитувати її, чи не хвора вона, чи не зробив їй хтось прикрости — мовчить і не дивиться на мене, а я запалююсь, ну от і виходить ні з чого неприємність.

Починаються докори, образливі слова, взаємні обвинувачення, сльози, гістеричні крики, тупання ногами, рвання волосся, словом з'являються усі атрибути "сцени". Іноді діло доходить трохи чи не до прокляття сина з боку матері й зречення матері з боку сина. Кінець-кінцем обидва втомлюються, простигають, заспокоюються, і наступає зворушливе замирення до другого разу.1

Другого разу не приходиться довго чекати. Хіба потрібні будь-які особливі приводи, щоб розпочати нову гістеричну сцену?

Микола Іванович, приміром, сідає, щоб готуватись до лекції, обкладається книжками, розкладає виписки, зосереджується, починає писати. В сусідній кімнаті мати веде господарчі розмови з куховаркою.

Крапля за краплею падають одноманітні нудні слова. Тетяна Петрівна сварливо вичитує Гальці... Та відповідає.

Микола Іванович, нарешті, не витримує і гукає:

— Мамо, облиште!..

Микола Іванович затикає вуха, намагається не слухати, але дрібна сварка, спинившись на мить, відновляється через декількахвилин. Обридлива в своїй нікчемності, вона тягнеться безупинно. Здається, вона тягтиметься вічність, — сьогодні згадується вчорашнє, щоб бути повтореним завтра. Важко сказати, коли почалася ця сварка, бо вона ніколи не кінчалася.

1. Подібні сцени сварок Костомаров описав у своїому романі "Чернігівка" всценах, що відбуваються між Дорошенком та його матір'ю:

"Дорошенко дуже поважав свою матір, хоч і дошкуляв їй часто зопалу, а потім просив у неї пробачення і мирився з нею. Це була висока стара баба, згорблена, голова в неї трусилась; з обличчя, змарнілого за довгі літа, видно ще було давню красу, а колись вона була першою красунею". "В сина з матір'ю були страшенні сварки — тільки й можливі в такому громадянстві, яким було тоді козацьке, де палкі натури взагалі не вміли себе втримувати". Одного разу "стара так обурилась, що почала проклинати сина, а палкий Петро так розлютувався, що замкнув матір і кілька годин держав як невільницю; але тоді схаменувся, прохав у неї прощення".

"— О, Господи, Господи! Защо ти покарав мене грішну, що я породила таку потвору! — репетувала стара".

— Од цих вічних сварок з куховаркою, — каже

Микола Іванович Аліні, — я іноді лютію. Мені перешкоджають заглибитись у працю. Я дратуюсь, тікаю з дому, а мати замикається в своїй кімнаті і хмуриться декілька днів у самотньому мовчанні.

В розмовах з дочкою про родину Костомарових, куди незабаром мала ввійти Аліна, пані Крагельська, попереджаючи, казала:

— Не знавши цієї родини, не слід було поспішатися входити в неї. Мати й син, як видко, обоє з важким і неспокійним характером. Цими днями завітала до нас добра наша знайома й казала, що Костомарови наймають помешкання в одного з співслужбовців її чоловіка й що там усі жаліють нас, гадають, що ти, така молоденька, загинеш у цій майбутній твоїй родині. У них ледве не щоденні баталії, крики, сварки. Припускають навіть, що хтось з них п'є і після сварки й криків твій жених тікає з дому, як зчаділий, а іноді господарі через стіну чують, як

він галасує, що в нього болить голова: його льокай Хомка тільки й робить, що тягає з колодязя холодну воду й обливає своєму панові голову. Коли б не сором, не плітки, що зроблять з тебе покинуту наречену, я б ладна хоч зараз відмовити цьому жениху.

Аліна плакала, доводила, що запальність Миколи Івановича не слід уважати за важкий його характер, що Тетяна Петрівна мешкатиме окремо від них на хутірці, який для неї десь під Києвом буде куплений; що вони поїдуть за кордон, а після повороту тільки гостюватимуть: то вони в Тетяни Петрівни, то Тетяна Петрівна в них.

Після таких розмов спочатку з женихом, а тоді з матір'ю Аліна ночі не спала і плакала.

Микола Іванович був людина вчена, розсудлива, з великою дисциплінованістю в праці і звичкою до тверезої логічности й послідовности в мисленні. Здавалося б, усе це повинно суперечити запальності, примхам, випадковим витівкам. Насправді, перебільшена навмисність примх завжди буває наслідком витри-маности й зайвої совісности. До своїх примх Костомаров звик ставитись також сумлінно й доктринерно, як і до своїх наукових справ та університетських курсів.

Примха є факт. Методу суворо-критичного досліду фактів Костомаров застосовував до примх так само, як і до всього іншого. Можливо, що коли б Костомаров менше уваги звертав на свої вередливі настрої, він уник би у своїому житті багатьох прикростей. Важкувата ригористичність не менше шкідлива, як і поверховість. Костомарову, власне, і бракувало цієї останньої. Що може бути небезпечніше від логічно-обґрунтованих капризів!..

Данило Мордовець, близький і довголітній приятель Костомарова, писав:

— В Костомарові було, справді, щось подвійне! Іноді важко було повірити його щирості там, де, здавалось, він жартує, а виходило, що він робить це цілком серйозно. Це, — додає Мордовець, — виникало через те, що він іноді так захоплювався з своєї уяви, що інші дивились на нього як на дивака, на півбожевільного. Тому й рідна мати його, не розуміючи цих чудернацтв свого сина, часто називала його "дурнем".

В нападах Костомарова була частка навмисности. З випадкової примхи він робив систему.

Він бешкетує, б'є посуд. Безглуздість? Божевілля? Напад? Ні перше, ні друге, ні третє.

Він бешкетує розмірковано й послідовно, з певною ясністю, свідомий кожного свого руху. Його божевілля розсудливе. Його бешкетна сп'янілість твереза.

Приходять якось до Миколи Івановича в Саратові два його приятелі, дзвонять.

Стара мати, Тетяна Петрівна, одчиняє двері сердита й роздратована.

— Хоч ви, панове, заспокойте мого дурня, — звертається вона до них, — не знаю, що й робити з ним.

— Та що трапилося?

— Прямо сказився! З ранку б'є посуд, і скільки вже поперебивав!

Приятелі дивляться один на одного.

— З чого це? Як? З чого почалось?

— Та з ранку й почалось. Спочатку лагіднесенько писав та тільки іншого разу вдарить кулаком по столу: так їх, таких ось таких, бий!.. А як напився чаю, то й завелося: бац об підлогу шклянку та мисочку, а тоді мою чашку, а тоді й цукерницю кокнув. А потім до шафи — як схопить дюжину новеньких тарілок, та як шваркне об підлогу. Знизу навіть прибігли, перелякалися.

— І що ж він каже? — не розуміли приятелі.

— "Да я, — каже, — Стенька Разін". Було кинувся на кухню посуд бити, та ми ледве одстояли кухню, а то й обід не було б у чому варити.

Приятелі йдуть до самого Миколи Івановича.

— Що це ви? — питають.

— Я працюю над Стенькою Разіним.

Приятелі не розуміють цієї відповіді. Вона щира, але вона безглузда.

— Як же ж так? Чому ж посуд бити? Костомаров виправдовується: він, мовляв, тільки

удавав з себе Стеньку Разіна. На запитання:

— І посуд через це били? Костомаров каже:

— Це я для надхнення! Коли я пишу щось таке, то намагаюсь уявити себе в атмосфері того часу, хочу схопити й передати дух доби та її діячів, Стенька, самі знаєте, який був... Ну, я й шукаю надхнення: посуд б'ю або щось інше нищу. Це я московських воєвод бив!..

— І допомагає це?

— Навіть дуже! Найкращі сторінки в творі виходять ті, коли я скаженію. І стиль кращий, і уява жвавіша. Коли я писав "Саву Чалого", "Переяславську ніч", мені так і хтілося або поляка зарізати, абож хату підпалити.

Він міг зарізати й підпалити! Він небезпечний, не зважаючи на всю свою мирну й лагідну вдачу, а може саме через цю свою лагідність... За лагідну людину ніколи не можна ручитись, що в неї лагідність вдачі не є тільки зовнішня маска прихованих і невиявлених інстинктів.

Він невротик, Костомаров. Свої бажання зарізати й підпалити, свої інстинкти жорстокости він сублімує, одягає в художні образи, перетворює в літературні факти. При цьому іноді він сам нездібний відокремити свої літературні переживання від життьових. Він вражливий до божевілля, чи, власне, його вражливість може доходити до такого ступня, на якому вона межує з справжньою ненормальністю, з невротичною фобією, з божевіллям.

Писавши про Стеньку Разіна, він переживав те, про що писав, — абож краще сказати: те, про що він писав, жило в ньому. Невиявлене в житті, воно набувало плоті й крови в його літературних творах.

Він — Стенька Разін!.. Його бешкет — це не дитяча гра вередливої дитини, що, бавлячись ляльками, не звикла себе стримувати, це стала схема, погроза нездійснених разінівських повстань і пожеж. Його божевілля аритметичні.

Галюцинуючи разінівським бунтівництвом, в маяченні пожежних заграв, він писав про Стеньку Разіна. У нього до хворобливості палка уява; для нього нема різниці між уданим і реальним. Писати абож читати, — це означало для нього галюцинувати. Він бачив вичитані постаті, ніби живі й реальні.

Німецькі романтики навчили його божеволіти й галюцинувати, бачити привиди, мати споглядання, загубити межі, що відокремлюють хвору уявлену ілюзорність від живого реального буття. Під впливом німецьких романтиків, особливо ж Гофмана, він призвичаївся сприймати життя як магічну ірреальну казку, і казкові образи геніяльного фантаста як життя.

Гофманові божевілля він сприймав, як свої.

Якось на початку 40-их років, коли Микола Іванович мешкав ще в Харкові, приходить до нього ввечорі О. О. Корсун, видавець "Снопа".

Микола Іванович надзвичайно схвильований, сам не свій.

— Що вам, Миколо Івановичу?

— Подивіться! Подивіться, що робиться!

— Нічого не бачу!

— Як не бачите? А ця жінка? Бачите? Бачите? Іде!.. Іде!..

Корсун нічого не розумів.

На столі коло ліжка лежав розгорнений англійський альбом з "Шекспіровими жінками". Корсун почав його передивлятись.

— Покиньте! Покиньте! — закричав у ввесь голос Микола Іванович. — Вони ще всі вистрибнуть і катуватимуть мене, катуватимуть!

Він кричав в одчаї і з диким криком, охоплений жахом перед галюцинаційним кошмаром, кинувся на ліжко, щоб затулити обличчя і не бачити привидів.

Він одвернувся до стіни, щоб не бачити того, що не існувало.

Протягом декількох вечорів приходили до нього в кімнату жінки, що сходили з малюнків у книжці: — Порція і Розалінда, ніжна Джульетта і сувора леді Макбет з кривавими плямами на руках та з матовим, жахливо негнучким сонним голосом.

Змучений цими побаченнями Костомаров засинав тільки на ранок.

Корсун,стурбований з нервової хвороби Костомарова, почав одвідувати його щовечора.

Одного разу він помітив на ліжку невеликий томик: це був французький переклад казок Е.Т. А. Гофмана.

— Ви це читаєте, Миколо Івановичу? — спитав приятель, розгортаючи книжку, де була закладена середина казки "La princesse Brambille".

— Так, читаю. Що за чарівна річ!

Корсун почав доводити шкідливість читання таких чарівних речей для людини, хворої на нерви. І після багатьох суперечок йому пощастило забрати в Миколи Івановича всі чотири томи за 4 карбованці, що їх той заплатив за Гофмана декілька день перед цим.

З Гофманом, запевняє Корсун, залишили Костомарова й галюцинації.

Костомаров вірив у справжність своїх галюцинаційних побачень.

З якоюсь дитячою забобонністю він припускав можливість привидів, вірив у таємничі стукоти невідомої сили в немешкальних будинках і

любив читати страшні легенди. Він записував ці легенди й надавав їм значення. Він читав Сведенборґа й Аллан-Кардека.

— Я вірю в привиди, — казав він. — Я ніколи не ручусь, що моя уява не намалює мені такого певного чортовиння, що не збожеволію. Хіба п'яниці не бачать чортів? Вони їх бачать і страждають від того. А леді Макбет? Вона бачила в себе кров на руках, і од цих катувань померла в божевіллі... Я сам боюся творчости своєї уяви.

Сидівши в Петропавлівській фортеці, Костомаров в лютому року 1848 почав страждати на головний біль і нервові напади в супроводі слухових галюцинацій.

— Коли я сидів у фортеці, я бачив одного разу Кремуція Корда, — розповідав Костомаров. — Це було вже в останні місяці мого ув'язнення, коли петербурзькі ночі стають такі бліді й коли мені особливо важко було лишатись у в'язниці. Одного разу, вночі у мене в казематі ні темрява, ні світло — так щось примарне: і стіни примарні, і ліжко, і бліде за віконними ґратами світло. А я не можу спати! Думав я не про Рим і латинську історію, а згадував, як за рік до мого арешту, на весні, читали ми рукописа "Чорної ради", що його надіслав з Петербургу

Куліш. Ще на першому аркуші була його рукою приписка зверху: "Не звертайте уваги на поправки олівцем. Це поправляв дурень, що удає з себе великого естетика". Це були поправки Ізмаїла Івановича Срезневського, і, нема куди правди діти, іноді дуже до речі. Оце згадую, як ми читали, і раптом чую, ніби хтось зідхнув глибоко у кутку за моїм ліжком. Я мимоволі глянув туди й закам'янів... Од стіни нібито відокремлювалася бліда тінь людини, і я пізнав тінь Кремуція Корда, яким я його уявляв, багато про нього думавши: бліде обличчя, сумний погляд, біла тоґа. Я сидів у цей час коло столика й мимоволі підвівся. Табуретка стукнула, й мара розтанула в повітрі. Мені здавалося, що я божеволію, і з тієї ночі я попрохав, щоб мені поголили голову і почав обливатися холодною водою.

В проханні до III відділу з 18 жовтня 1847 р. Тетяна Петрівна, мати Костомарова, писала:

Син мій Микола Костомаров ще за молодих років од напруженої наукової праці захворів на таку нервову недугу, що довела його до затьмарення розумових здібностей. Після довгого й безплідного лікування медичними засобами, трилітнє користування з морської води в Одесі та на південному березі Криму ледве могло повернути йому здоров'я, залишивши, проте, назавжди нахил до нервової хворобливости. Маючи, через великодушність государя, втіху одвідувати мого сина, я з жахом помітила, що від нудьги й каяття, хвороба його відновилась. Він страждає на біль і судорги в голові, спині, та, окрім того, певна розгубленість в думках і незв'язність мови доводять, що він близький до тієї душевної хвороби, яка вже була в нього. Як я можу бачити з гіркого досвіду, він тепер перебуває в тому стані, коли тільки морська вода й повітря Криму, як раніш, могли б мати на нього добрий вплив.

VIII

Костомаров стоїть на чолі Молодої України. Він — лідер. Коло нього купчиться по-українофільськи настроєна молодь, у нього на помешканні збираються однодумці. Він один з організаторів нездійсненого Кирило-методіївського товариства. Він ватажок і носій української ідеї; він один з перших і небагатьох у своїй літературній творчості переходить на українську мову, він проповідує український месіянізм.

Він — ідеолог республіканізму, самостійної незалежної України, соціяльної й національної революції, "щоб усі слов'яни поєдналися", та, "щоб кожен народ скомпонував свою Річ Посполиту й управляв незмісимо з другими", "щоб у кожній Речі Посполитій була посполита рівність і свобода, і станів не було зовсім".

Він брав участь у конспіративних нарадах, де обмірковувалося питання революційного перевороту, можливість повторення гайдамаччини, селянського збройного повстання проти панів і уряду.

Він переписував і поширював примірники "Книг битія українського народу" з їх гострими виступами проти царської влади, з образами царського маєстату. Написані популярною мовою, вони були призначені для поширення серед народу.

На допиті в III відділі граф Орлов, шеф жандармів, стрів Костомарова словами:

— Ви написали ганебну річ! Орлов говорив про "Книги битія".

Нагадавши коротко зміст цього твору, він запитав:

— Що ж за такі штуки? І кинув на відповідь:

— Ешафот!..

Костомарова обвинувачували в злочинних замислах проти монархічної влади, в намірі запровадити народне правління. Йому закидали, що він переховував поезії Шевченка й дбав про утворення таємного товариства. Йому приписували авторство проклямацій, статуту товариства, революційних відозв.

Дубельт, літній чоловік з сивими бакенбардами й вусами, кругловидий, з очима що бігали й лишали неприємне враження, допитуючи Костомарова й вимагаючи від нього зізнань, лаяв його найпаскуднішими словами й загрожував навіть ужити жорстоких заходів, щоб приневолити його говорити щиро.

А в розмові про Костомарова з Аліною, пробуючи обійняти дівчину, Дубельт увесь час з особливим підкресленням повторював:

— Злочинець! Шибениця! Ласка монарха!..

Це в нього, у Костомарова, на початку року 1846, коли він оселився на Хрещатику в будинку Сухоставсь-кої, в квітні й травні в садку збирались приятелі: Шевченко, Гулак, Білозерський, Маркович, іноді заходив старий професор крем'янецького ліцею Зенович, добродушний дідусь, який, до речі, кожному стрічному завжди проповідував свою теорію створення всесвіту за допомогою електрики й магнетизму.

Сидячи в садку під вишнями й слухаючи, як гудуть бджоли, в цьому садковому пасічному затишку вони обмірковували проекти повстань і революцій, таємних товариств і погрозливих змов.

Вони знищували царів, королів, імператорів, подавали надію пригнобленим націям, перекраювали мапу Европи, змінювали кордони й на місці колишніх Австрії, Німеччини й Росії відбудовували величезну Всеслов'янську Федерацію з соймом слов'янських народів, зібраним у Києві.

Вони вірили:

"...Слов'янські народи прокинуться від дрімоти своєї, з'єднаються, зберуться з усіх кінців земель своїх до Києва, столиці слов'янського племени, і представники всіх племен, воскреслих од теперішнього пригноблення, звільняться від чужих ланцюгів, возсядуть на горах київських, і тоді задзвонить вічовий дзвін у Святій Софії, — воцаряться суд, правда й рівність. Оце доля нашого племени; його прийдешня історія, щільно пов'язана з Києвом.

"Віруй мені, це буде, буде, буде! Тут, у Києві, підійметься запона тайни й об'явиться невідоме...".

Такими словами про запону й тайну, словами-символами новалісівських "Учнів з Саїсу", закінчував Костомаров свого "Панича Наталича".

З німецького Дорпату Гулак, людина з характером аж надто чудним, замкнений у собі, відданий одній думці й єдиному прагненню, привіз до Києва ідею середньовічних орденських корпорацій.

Микола Гулак розвивав думку про замкнену невеличку таємну організацію з зовнішніми культовими ознаками, обрядами, обіцянками, клятьбами. Він мріяв про заснування нового лицарського ордену. І приятелі, що збирались у вишневому садку в Костомарова, обмінялись перснями з іменами Кирила й Методія як символами містичних заручин, в ознаку глибокої, останньої, шлюбної ніби єдности: єдина плоть і єдине серце!

Відродження України вони уявляли собі як відбудування храму, в якому поклоняться й інші народи, і себе, як храмовників, будівників храму, нових апостолів всеслов'янського відродження, рицарів-ченців, закутих в крицю, з мечем у руці і з хрестом на серці... Суворі й мужні борці за правду проти нового поганства, поганства царів і панів за доброго й кроткого всеслов'янського Христа визволених рабів.

"Пізнайте істину й істина визволить вас...".

Персні, лицарський орден, містичні заручини, храм, ікони, вишневий садок, гудіння бджіл, Тарасові "Гайдамаки" і вальтер-скоттівський Робін Гуд, — усе це сполучувалось у щось цільне, і майбутню революцію вони уявляли не то як повторення 25 грудня, не то як сцену з Шевченкових "Гайдамак" абож з Вальтер-Скоттового "Айвенґо".

Костомаров і його друзі були романтики й тому мислили символами, метафорами й гіперболами, — отже, мислили розпливчасто й невиразно.

Що невиразніш уявлялась їм ідея слов'янської взаємности й українського визволення, то сміливіше утворювалися гадки й пляни, то можливіше здавалось усе те, що повинно було стрінути тисячу перешкод для свого здійснення.

Було не зовсім ясно, що треба робити і як треба робити, але після всіх розмов, що затягалися до глибокої ночі, коли перед світанком вони розходились по домах, на серці в кожного лишалося почуття звільнення й утіхи. Усе здавалось близьким і досяжним!..

На сході в фіялкових передранкових присмерках починала червоніти смуга.

Буде!.. Буде!.. Буде!.. На зів'ялу блакитну квітку народнього життя спаде роса нового величного відродження. Знищено буде ніч поганства і золотий промінь ранкового сонця осяє зелені, знов і знов заквітчані ясні поля золотого віку. Здійснено буде й до кінця доказано колишню старовинну дідівську казку. Рожеві й білі троянди прикрасять хрест вікових народних страждань.

На Різдво року 1846 зібралися братчики у Гулака й Костомарова. На зборах у Гулака поміщик з Переяславщини Савич, що їхав за кордон, прихильник французького комунізму, говорив про китаїзм, що його запроваджує в Росії царський уряд, про перспективи визволення народу, про скинення монархічного уряду й про майбутнє комуністичне суспільство, в якому все буде спільне й не буде ніякої власности.

Костомаров цього разу, правда, не був у запальному настрої. Він заперечував і запитував.

Звертаючись до Савича, Костомаров запитав його, як той уявляє собі можливість державного перевороту.

Савич, відповідаючи на запитання, посилався на безглузду політику московського уряду. На його думку, за такої політики створюється певний ґрунт для революційного вибуху. Він підкреслював значіння Київської фортеці як важливого стратегічного пункту.

— Це, — з запалом казав Савич, — найкраще місце, що його, на випадок повстання, треба захопити в першу чергу. Тільки через недоречні розпорядження ватажків грудневого повстання 1825 року не пощастило довести повстання до кінця. Тепер, маючи досвід, можна уникнути помилок своїх попередників.

Повстання здавалося здійсненним, і мета революційного перевороту досягненною!.. Братчики клопотались за те, щоб уже заздалегідь вирішити, як бути з царською фамілією після захоплення влади.

Куліш припускав, що на Україні може знов повторитися гайдамаччина, як тоді року 1768, коли на правому боці Дніпра простий люд український зробив спробу знищити панів своїх.

Через повстання селян скинутий московський уряд. Повстання на Україні буде знаком для повстання інших народів.

"Голос України не затих. І встане Україна з своєї могили й знову озоветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не зостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні хлопа, — ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан, ні у Сербів, ні у Булгар. І Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в Союзі Слов'янськім".

Так було написано в "Книгах битія українського народу", в цій новій Євангелії рівности, Євангелії революційного вибуху й повстань, новій нагорній проповіді республіканізму.

Отже, здавалося б, усе ясно! Костомаров — прихильник демократичних ідеалів, революціонер і бунтівник, автор злочинних творів, диктатор, ідеолог україножільства. Шлях переконаного революціонера він, мовляв, пройшов до кінця, до шибениці, до ешафоту.

Сивий морок нічної пітьми, різкий гуркіт барабанів, напружена, нелюдська тиша, розпливчасті тіні п'ятьох шибениць. В'їжджаючи з фельд'єґером в огорнений туманом Петербург, Костомаров уже відчував, як мотузка муляє йому шию.

Усе так! Нібито так! Нібито. І разом з тим, нібито нічого подібного. Нібито зовсім інша людина. Не він, а хтось інший, на нього зовсім неподібний.

Те, що він казав сьогодні, не завжди відповідало тому, що він мав сказати завтра.

Усе життя Костомарова приваблювала думка про самозванців. Якось восени року 1860 він писав до свого приятеля Данила Лукича Мордовця:

"Думка про самозванців, як образ коханки, переслідує мене. Коли це обернеться в пристрасть, в міцне бажання — я кидаю катедру, бо в мене така вдача, що я не можу одночасно опосідати катедру і здійснювати цей свій задум. Я поїду до вас у Саратов, оселюсь там і житиму аж до того часу, поки не кінчу історії самозванців".

Зрештою, кожна людина, писавши про інших, пише тільки про себе. Опрацьовуючи й розробляючи історичні матеріяли й архівні джерела, Костомаров студіював психологію осіб, що свідомо чи несвідомо, підвладні якомусь внутрішньому потягу, одягають на себе маску, починають жити подвійним життям: чужим життям як своїм, і своїм, відданим іншому. Самозванець зрікається себе, він перевтілюється в іншу особу, застосовує до себе її минуле, щоб своє сучасне й своє майбутнє, як винагороду, віддати цій особі.

Самозванець живе двоїстим, зміненим життям, говорить не свої слова й запозичає чужі думки. Він поєднує своє "я" з чужим, подвоює себе, зрікається свого, щоб діяти в ім'я іншого.

Костомарова приваблювала ця психологія подвоєного й ототожненого "я", ця гра в машкари, ці героїчні галюцинації, перенесені в життя і здійснені в величних зворушеннях мас.

Костомаров ніколи не був собою. Він ніколи не був певен, що, висловивши свою думку, він за годину не обстоюватиме протилежної.

Є люди, що намагаються йти проти течії, проти загальних думок, що обстоюють свої думки, протиставляючи їх загальнопоширеним. Костомаров був сміливіший: він волів не згоджуватися з самим собою. Він спростовував сам себе, сперечався з собою, виступав проти себе.

Можливо, що не згоджуватись з собою є найкраща запорука дійти істини.

Читавши польську історію, він захоплювався нею й засвоював польський погляд на події. Він вказував на історичну неминучість і виправдовував польських магнатів, що пригнічували українське селянство.

Читавши історію України Конисього, він проклинав поляків за їхнє знущання з українського люду посполитого, й перше питання, яке він кинув Посаді, що якось завітав до нього, було:

— Чому Хмельницький, взявши Варшаву, не вирізав усіх поляків?

Серце Костомарова було приступне почуттю обурення і помсти.

Або він заглиблювався в читання Св. Письма і починав проповідувати покору й смиренність.

Він був розгублений і неуважний не тільки щодо свого поводження, але й щодо своїх поглядів. Його непослідовність, його суперечливість, його двоїстість кидались у вічі кожному.

Ю.Андрузький про Костомарова свідчив:

— Він часто говорив, а діяв кволо, ніби завжди змагався з якоюсь думкою, противною його власному напрямкові.

Можливо, що Костомаров в Атенах був би Перікле-сом, в Римі — Брутом, у Московській Русі XVII в. — Стенькою Разіним, але в Миколаївській Росії він був тільки шкільним учителем, професором, анахоретом, замкненим на самоті з нездійсненими думками в своєму заставленому книжками кабінеті.

Його політична акція — пасивність професора й ученого. Його революційність не виходить за межі його ад'юнктства в Київському Св. Володимира університеті. Що може бути безпечніш професорського льояльного й доброприхильного опозиціонерства? Його посада — його ідеологія. Стенька Разін, що бешкетуючи розбиває материну улюблену чашку.

Для Шевченка усе було просто, зрозуміло й вирішено. Хмельницький зрадник, Мазепа — ідеал. Хмельницький, запроданець Московщини, зрадив Україну; Мазепа змагався за її незалежність.

Шевченко, говорячи це, висловлювався нецензурно. Свої оцінки він аргументував лайкою. Проти такого способу захищати свої думки не приходиться заперечувати: лайка сама в собі має силу доказу, вона імпонує.

Костомаров, противно Шевченкові, був людина м'якої й лагідної вдачі. Він кричав, але він не лаявся й не любив, щоб при ньому лаялися. Він додержував об'єктивности. В свої погляди він ніколи не вносив

елементів особистої симпатії абож антипатії, як це, приміром, робив Шевченко. Свої твердження він аргументував прикладами з історії, бо як відомо, нема нічого певнішого від історично доведених фактів.

Та, власне кажучи, сумлінним людям з розвиненим почуттям об'єктивности слід утримуватись доводити свої думки, бо такі люди завжди стоять перед небезпекою в наведених доказах знайти аргументи проти своїх власних, тількищо висловлених тверджень.

Костомаров належав до таких перебільшено сумлінних людей. Він посилався на той або інший історичний приклад і аналізував його, але, аналізуючи його, він часто доходив зовсім інших непередбачених висновків і наведеним фактом спростовував своє попереднє твердження.

— Він, — казав про Костомарова Ю. Андрузький, — звичайно намагався історією доводити свої міркування і часто послабляв їх, судячи за фактами.

В кожній істині він умів розкрити її протилежний сенс. Звідсіля, певне, і його хитання, його нерішучість, що так дратувала Куліша.

— Сідуха! — казав Куліш про Костомарова.

Отже, на слова Тарасові, що нарікав на Хмельницького й вихваляв Мазепу, Костомаров відповідав: / так, і ні!.. Прихильник Хмельницького Костомаров бачив негативне в Хмельницькому й чесноти в Мазепі.

Ватажок Кирило-методіївського товариства, керівник національно-політичної організації, він не мав ані певно окреслених ідеалів, ані точно визначеної національної лінії. Більше, він не визнавав себе навіть за українця.

Коли треба вибирати між чужим і рідним, він вибере чуже як краще.

— Я, — казав Костомаров Кулішеві, — не обвинувачую тих, що холодні до свого рідного. Людина прагне

кращого, а чуже краще.

Своє гуманітарне співчуття до пригнічених, соціяль-но-скривджених кляс він відмежовує од національної самосвідомости Куліша та інших.

Тільки з гуманітарної ідеї він, людина без батьківщини, обертається між українцями. В Англії він співчуватиме ірляндцям, в Германії лужичанам, в Австрії іліризму, в Туреччині грекам. Його національні симпатії підказала сентиментальність та чуле серце.

— Навіщо, — звертався Куліш до Костомарова, — навіщо ви кажете, що ви не українець. Що тільки з гуманітарної ідеї ви обертаєтесь між нами?

У Куліша гієратичне почуття своєї національної обраности.

— Ми, — каже Куліш, свідомий свого національного священства, — ми даємо вам право громадянства. До того ж, ваша мати українка. Я не можу вас любити так, як люблю, коли вважаю за українця. Чиж можна ж таки одкидати це таке коштовне для нас ім'я?

Людина неґацій і відмовлень, хитань і непевностей, сумнівів і скептичних реплік, Костомаров, курс лекцій, читаний року 1846-47 в Університеті, викладав у такому дусі, що повинен був зовсім не сподобатись українофілам, а особливо Кулішеві, авторові "Повісти про український нарід".

— Гірка, нікчемна доля України походить з нікчем-ности душі народу! — казав Костомаров.

Україна надто слабка, надто безсила. Такою вона була колись, такою вона лишилась зараз.

Учителюючи в Рівному, Костомаров їздив одвідати Берестечко, місця, пов'язані з Хмельниччиною.

В корчмі, де вони спинилися з приятелем, їхні розмови підслухував становий пристав, — чи не почує, бува, чого протизаконного. Потім, у мундирі з червоним коміром, при шпазі збоку, він з'явився до Костомарова, вимагаючи пашпортів і допитуючись, чи не польські вони емісари, з тим, щоб у разі чого заарештувати їх.

Костомаров бачив рештки шанців, Стир, болотяну річку Плишову, ліс над Стиром, переправу через Плишову, де загинуло безліч козацького війська.

Туман оповівав берестецькі поля, вогкі верби стояли понурі й заплакані, й миршавий селянин на убогій конячці орав скудні й скупі, не свої, панські перелоги.

Коли за Хмельницького Україні не вистачало сил, щоб без сторонньої допомоги вибитись з-під кормиги польської, панської, то вельми паче тепер їй бракує будь-яких можливостей.

Костомаров складав і переписував революційні проклямації, що закликали до повстання, але він не вірив у те, що писав.

— Хіба, — іронізував він, — як од труб Ісуса Навіна падуть стіни й твердині вікового пригноблення!..

З байдужістю він спостерігав, як гине народна мова, нівелюється селянський побут, зникає своєрідність, збільшуються асиміляційні впливи.

Хай гине!

— Загибель мови й звичаїв, — казав Костомаров, — не є нещастя для народу.

— Коли, — додавав він, — українська народність зникне остаточно, то це ще не загибель для людства, бо значить так треба.

Так говорив Костомаров, розподіляючи за Геґелем всі народи на обрані й необрані, історичні й неісторичні. Українська народність належить до тих неісторичних націй, що повинні зникнути, зливаючись з обраними, перед якими лежить широкий шлях плідної всесвітньо-культурної місії.

Взимку р. 1846-47 Костомаров працював над історією Богдана Хмельницького, готував до друку слов'янську мітологію, збирав народні пісні. Його тількищо було обрано на професорську катедру, перед ним розкривався широкий і принадний життьовий шлях. Він кохав, і його кохали.

Стороння людина могла б подумати, що він живе повним життям, але Микола Іванович з сумнівом хитав головою.

Він не був задоволений з досягненого; на серці лишалося почуття порожнечі і спустошености.

Він працював, але він не вірив у те, що робив. Усе, що він робив, здавалось йому прикрим, небажаним і непотрібним. Він не почував під собою ґрунту: спустошена, з якоюсь глибокою внутрішньою надірваністю людина.

Сидіти в Києві, досліджувати архівні джерела з історії Хмельниччини, збирати народні пісні, — чи не значить це поринати в мужицтво, закопуватись у провінційну однобічність, закривати перед

собою вихід на простір найширших обріїв? Він гадав, що він обмежує сам себе. Скеровуючи всю увагу на неосвічену людність, чи не знижує він тим самим культурний рівень інтересів інтелігенції?

Він — інтелігент, одірваний од мас, соціяльно ізольована й замкнена в собі особа. Він людина без батьківщини. Народ для нього щось чуже й стороннє.

— Народ — то раб! Раб і мужик!..

— Ви, україномани, — казав Костомаров, — маєте за ідеал в голові мужиків, свинарів, чумаків і т.п. рабів.

Йому душно в цій атмосфері провінційної однобічносте Він повстає проти україномансгва, ідеал якого є раб, мужик, поворот до примітиву, до примітивної пісні й переказів. Мужик як ідеал, народництво як ідеологія здається Костомарову власноручною посвідкою бід-ности, Іезіетопіит раире^аНэ. Він не хоче "рабських" ідеологій, збудованих на вірі в мужика.

Демократ, він висловлює антидемократичні думки.

Народник, він не бачить нічого для себе привабливого в народницькій ідеології.

Де кінчається патос, і де починається сарказм? Як відокремити серйозність від жарту й щирість від глузування? Піднесеність завжди здається трохи смішною, але, разом із тим, хіба не буває сарказм патетичним?

Костомаров любить подвоювати й удвозначнювати свої погляди.

Він захоплено говорив про панславізм як про найкращу ідею свого віку і про змагання слов'янських племен до власного розвитку, але в

своїй повісті "Панич-Наталич" він висміяв і панславізм і мрії про слов'янське відродження. Герой його повісти відмовляється від порожнього мрійництва, одружується і стає добрим урядовцем на митниці.

"Чи не від англійського слова iron (залізо) походить слово іронія?" — запитував Віктор Гюґо.

Костомаров був ексцесивним і крикливим. Своїм криком він імпонував.

Не без злої уїдливости Ю.Андрузький казав про Навроцького:

"В університеті Навроцький тримався того, хто голосніше кричав. Ось чому він тримався думок Костомарова".

Костомарову приписують авторство "Книг битія", але найкращим доказом, що свідчив би за його авторство, може служити той факт, що погляди, висловлені в "Книгах битія", не мають нічого спільного з поглядами, які він висловив у своєму листуванні з Кулішем.

І це не поганий аргумент, щоб доводити авторство Костомарова. Надто вже Костомаров химерний і непослідовний, щоб він не міг одночасно бути автором "Книг битія" й разом з тим заперечувати думки, в цих "Книгах" розвинені.

Його погляди такі ж крикливі й ексцесивні, як і він

сам.

На допиті в III відділі Василь Білозерський про Костомарова свідчив:

— У характері Костомарова була та особливість, що він усупереч з властивим йому суворо-критичним дослідом фактів, ніби навмисне захоплювався будь-якою звичайнісінькою ідеєю, яку хтів собі з'ясувати, і, довівши її в своїй уяві до останнього, покидав її як безпідну. Тому, приміром, трапилося те, що він захтів бачити свій твір "Мітологія слов'ян" надрукованим церковнослов'янськими літерами й тоді сам жалкував про це.

Костомаров швидко захоплювався, легко запалювався, щоб згодом, іноді зовсім несподівано перейти до сумнівів і скептичних неґацій. Піднесення він змінює на похмурість, ствердження на відмовлення, прийняття на заперечення. Йому бракувало почуття ритму й рівноваги. Він аморфний і аритмічний. Звідціля у нього такі раптові зміни настрою й погпядів, його скаженість, його галюцинаційні божевілля.

11 вересня року 1846 Куліш писав до Костомарова:

Я знаю, що ви захопите й серця й душі своїх слухачів лекціями з української історії, але, боронь Боже, зважуйте гаразд свої думки. Не все те можна без шкоди говорити своїм слухачам, що Ви пишете до мене. Мене не турбують такі висновки, як приміром оце: "Гірка, нікчемна доля України походить з нікчемности душі народа". Мене не турбує ця метка фраза, подібна до каменюки, що її кинула дужа рука кацапа, бо я в грудях своїх ношу цю душу народню і знаю, що вона не нікчемна.

Та багатьох може збити Ваша фраза з пантелику, а інших примусить спустити руки. Коли Ви кажете, що в моїй новій книжці "історичну істину висловлено з такою сміливістю, з таким шляхетним почуттям, як ще не було на Русі", чому ж Вам не проповідувати в мойому дусі з катедри? Навіщо Вам нападати на душу народню? Хіба Вам мало про неї говорить єдина в новій Европі поезія українська? Хіба не напружувалась вона так велично тоді, коли їй її Мойсей (Богдан) казав: "Тим то й сталась по всьому світу страшенна сила козацька, що у нас була сила й душа єдина"? В ніщо ставите потоплення "губителя Фараона" (Польщі)? Ви, в нетерплячій досаді на довге її блукання в пустині, лаєте її останнім

кляттям, називаючи нікчемною. Почекайте, буде, певне, час, коли від одного звука труб її падуть стіни й твердині, для руйнації яких, Ви вважаєте, потрібна зброя. Буде час і царів-поетів, що все покорять свойому божественному впливу, буде час і збудовано буде храм, в якому вклонятимуться і чужі народи, буде час і пророкам-іскупителям багатьох.

— Ви, — звертається Куліш до Костомарова, — так швидко вражаєте душу народу українського "історичними правилами", ніби для чудес Божих є правила (а чому ж не здійснитися божественним чудесам там, де єсть душі божественні?).

Поділу Вашого народів на обрані та необрані я не приймаю і боюсь, щоб Ви не зайшли з таким поглядом на історію в глибоку темряву... Благодать Божа всім дарована, і в кожному народі муж світлого розуму й чистої волі може багато зробити для його чести й майбутньої могутности (моральної абож матеріяльної). До цього часу їх на Україні з'являлося мало. Усі наші кращі уми звертали свою діяльність на користь своєї родини, на невірно зрозуміле врятування своєї душі, на науку, одірвану од течії сьогочасного життя; тепер тільки, саме тепер, коли Ви розкрили рота, щоб сказати з катедри: "Душа цього народу нікчемна", найпалкіші почуття українських діячів зосереджуються на народі. Лайте низькість представників його, але не називайте нікчемною його душу. Це непробачене блюзнірство. Дивіться — од Сагайдачного, що піклувався ствердити освіту в батьківщині, до Хмельницького — яким являвся нарід український.

І це Ви, Миколо Івановичу, можете говорити ці жахливі слова: "Я не обвинувачую тих, що холодні до свого рідного. Людина прагне кращого, а чуже краще". Ні, у Вас засохла жива струна, без якої ніколи не буде гармонії в вищих учених і поетичних діях. Я обвинувачую суворо І вчити не бути холодним до свого означає те саме, що й казати мерцеві: воскресни!.. Коли чуже краще (в чому й я згоден), то чи слід з того, що наше нічого не варте, не варте зусиль цілого життя таких нікчемних істот, як одна людина сама по собі?

IX

Тим часом у Крагельських прискореним темпом готувались до шлюбу.

Анеля Устинівна, Алінина мати, заклопотано турбувалася, що вони не встигнуть з віном, і частенько нарікала на надто близький час шлюбу.

Від ранку до обіду вона їздила по крамницях, закуповуючи й замовляючи все, що тільки можна було замовити й закупити. Вона перекидала гори краму для того, щоб вибрати якусь дрібницю, без якої не можна було закінчити вбрання. Вона почувала себе в своїй тарілці і хоч знемагала від усієї цієї щоденної й цілоденної метушні, але всередині почувала себе задоволеною і спокійною: віно її дочки вийде найкраще.

Сама графиня Меліно, роздивляючись білизну, з подивом запитувала:

— Яке тонке бездоганне полотно! Де ви могли його дістати? Невже це справжні валенсьєнські мережива?

Вечорами до Крагельських з'являлися хутрівники, кравчихи, шевці, модистки й навіть черевичники, бо за тих часів у Києві не було крамниць, де замовляли взуття, а було в продажу тільки взуття готове, привезене з Москви, з Варшави, і, коли привезене взуття не приходилося на ногу, то треба було замовляти в спеціяльних рекомендованих черевичників, що працювали в себе вдома.

Миколі Івановичу не подобалися всі ці клопоти йуся ця суєта.

Він не розумів і питав:

— Навіщо це все робити за один раз, а не в міру потреби? Хіба обов'язково замовляти одразу двадцять пар черевиків, коли їх можна придбати кожного разу, коли вони знадобляться?

А Аліна його лякала:

— Мамуся ніяк не встигне впоратися з віном до Фоминого тижня. Аж ніяк! Отже, небути нашому весіллю на червоній горці, доведеться відкласти.

Микола Іванович, відповідаючи, сердився.

— Прошу! Весілля відбудеться на Фоминому тижні, як умовлено. Хай мама готує все це для Стефанії, а ми зробимо все, що треба, за кордоном. Сподіваюсь, що мене відрядять за кордон в наукову командировку років на два. Ми там працюватимемо: я науково, а моя Аліна студіюватиме теорію музики в Віденській консерваторії.

Вечірні переговори з майстрами не тільки не заважали нареченим, а, навпаки, сприяли тому, що Аліна й Микола Іванович могли лишатись удвох насамоті й їм ніхто не перешкоджав мріяти: Миколі Івановичу про закордонні знайомства з Ганкою, Шафариком, про Прагу, Берлін, Мюнхен, про закордонні книгозбірні, музеї, архіви; Аліні про Відень, консерваторію і Ліста.

Принадна мрія прожити два роки за кордоном була звичайною темою їхніх розмов. Перед Аліною і Миколою Івановичем розкривалися найширші перспективи й можливості. Жити вдвох, тільки вдвох і працювати. Як чудесно! Уся безмежність всесвіту здавалась їм тоді радісною, світлою і досяжною.

Прийшов Великдень! Весна року 1847 була рання. Кінець березня був такий теплий, що можна було ходити в самих сурдутах.

З ґалерії нового тількищо відбудованого будинка, коло Андріївської церкви, в якому оселився перед шлюбом Микола Іванович, перейшовши сюди з Рейтарської вулиці, одкривався чудовий краєвид: перед будинком горбики, порослі ніжною першою травою, внизу розстилався Поділ, далі — світла смуга Дніпра, а за нею широка панорама лук і лісів. Дніпро починав розпливатись, і далекий обрій синів безкраїм морем.

У п'ятницю на великодньому тижні Костомаров був з останньою перед весіллям візитою у Крагельських.

Аліна, як звичайно, зустріла його в вітальні.

Бажаючи пожартувати, вона ставала на стільця за вхідними дверима й звідтіля вітала Миколу Івановича несподіваним: "Ау!.."

Того вечора Микола Іванович був чогось трохи сумний і невеселий. Аліна зауважила йому це і, жартуючи, сказала йому:

— Отже, чи не відкласти нашого весілля до канікул? Тоді одразу поїдемо просто за кордон абож на хутір, за Дніпро.

— Крий Боже, відкладати! Не кажи цього й жартома! — відповів Костомаров.

— А чому сидиш похнюпившись? Що за сумування таке? Заберу обручку!..

Пустуючи, як безтурботна дитинка, Аліна почала здіймати з руки Миколи Івановича обручку, а він, захищаючи обручку од Аліни, зняв з своєї руки іншого персня, одяг його Аліні на руку й сказав:

— Оцього персня можу тобі віддати! Сховай його в себе; хай у мене лишається сама тільки обручка.

— Що це за така "пам'ятка" напередодні шлюбу? Не хочу я цього персня з любими тобі іменами святих. Носи сам.

Це був золотий пласкуватий перстень з матовими рубчиками, що нагадував персні св. Варвари з Київського Михайлівського манастиря — той самий перстень з ім'ям Кирила й Методія, що ними в ознаку містичних заручень на служіння Визволенню й Волі обмінялися між собою братчики.

Аліна наділа його Миколі Івановичу на палець другої руки. Вона не хтіла, щоб цей перстень заважав сяяти обручці. Вона не хтіла, щоб Микола Іванович був зв'язаний ще з кимсь або чимсь, а тільки з нею і тільки для неї. Вона ревнувала його до Братства й братчиків.

Микола Іванович засміявся. Він повеселішав і в веселій розмові просидів з Аліною далеко за північ.

Близько другої години ночі, збираючись їхати, коли пані Крагельська нагадала йому, що він засидівся, Микола Іванович сказав:

— Завтра я не матиму змоги бути в нареченої — багато справ. Треба заїхати до університету, взяти принаймні хоч на тиждень відпустку, тоді умовитися з пан-отцем і остаточно призначити годину вінчання. Завітаю до вас у неділю вранці. Отже, чи не заїдете завтра вдень до нас? Матушка чекатиме вас з чаєм та кавою.

Пані Крагельська прийняла ці запросини. Микола Іванович поїхав додому.

Наступного дня, коли Крагельські, Аліна з матір'ю, поїхали до будинку, де мешкали Костомарови, їх не зустрів ніхто. Парадний хід був відчинений. У вітальні нікого.

— Оце так гаразд стріває гостей той, що запрошував на чай і на каву! — сказала Аліна, не то сміючись, не то з докором на адресу Миколи Івановича. — Коли ж так, то хай тепер за цю провину трохи потурбується. Я сховаюсь, а ви, мамо, йдіть до залі, ніби ви приїхали самі, і скажіть, що через особливі непередбачені обставини весілля відкладається.

Аліна не передчувала, що за її жартом ховається сумна несподівана правда: що мимоволі вона схопила сумну суть здійснених уже подій.

Несподіване сталося.

Пані Крагельська знизала плечима, ніби висловлювала цим здивування з дитячої витівки дівчининареченої. Аліна ж поспіхом сховалась за широкі двері.

Молоде її серце швидко, швидко стукало в напруженому чеканні: ось-ось вибіжить Микола Іванович. Ось-ось стрімголов він одчинить двері. Стукало серце, й чекання тьмарило голову сп'янілістю несподіванки. Але ніхто не з'являвся. В усьому будинку панувала незвичайна тиша. Ніхто не йшов... Від якоїсь несвідомої ніяковости, від нетерплячости Аліна так розхвилювалась, що серце застукало ще дужче.

Нарешті, почулись кроки. Але це не був Микола Іванович. Повернулась мати.

Пані Крагельська сказала серйозно й з притиском:

— Годі пустувати!.. Йди до залі! Тут не до жартів.

Як присоромлена школярка, все ще не передчуваючи страшного горя, Аліна вийшла з-за дверей і пішла за матір'ю.

Назустріч їй із залі вийшла Тетяна Петрівна, бліда, як ніколи, і занепалим якимсь голосом сказала:

— Миколи нема! Сьогодні вночі його взяли.

— Хто взяв? Куди взяли? Навіщо? — питала Аліна перелякано, не розуміючи в чім справа.

— Взяли жандарі, поліцмейстер, губернатор. Повезли, а кабінет запечатали.

Тетяна Петрівна сіла коло замкнених дверей кабінету. На її блідому обличчі позначилось страждання. Вона сиділа мовчки й непорушно; вона не плакала й не зідхала.

Аліна перелякано подивилась на неї, на великі сургучові печатки на дверях. їй здавалось, що вона впаде непритомна. Вона ніяк ще не могла зрозуміти, що, власне, сталося, що повинні означати ці печатки на дверях кабінету Миколи Івановича, цей незвичайний вигляд Тетяни Петрівни. Вона бачила тільки вже тепер, що сталася якась несподіванка, якась жахлива й невідхильна катастрофа.

Увійшов Хомка, блідий і змучений від тривожної безсонної ночі. Побачивши Аліну, він заплакав.

Пані Крагельська, насилу перемагаючи своє хвилювання, сказала Тетяні Петрівні:

— Ми з Аліною поїдемо додому. Щоб швидше довідатись про Миколу Івановича, я прохатиму свого чоловіка поїхати до губернатора й зараз же повідомлю вас про все.

Тетяна Петрівна не заперечувала. Вона ні про що не просила, вона сиділа мовчки, не рухаючись, ніби скам'яніла. (ї надто приголомшило це несподіване горе.

В неділю вранці до камери подільської части, брудної, огидної кімнати, куди після арешту, під доглядом двох поліцейських солдат, посадили Костомарова, увійшов поліцмейстер Галяпкин.

Він роздивлявся на заарештованого, потирав руки й з уїдливою посмішкою сказав:

— Отже, як вам тут, пане професоре, певне, не дуже зручно й не зовсім до вподоби? Воно було б значно приємніше вдома з молодою дружиною?

Часний пристав поводився з в'язнем значно пристойніше й з сердечною приязню.

Увечорі о 6 годині, тобто в годину, коли повинно було відбутися вінчання, Миколу Івановича в закритому екіпажі повезли з подільської части додому, щоб він попрощався з матір'ю й нареченою.

Побачення відбувалося в присутності жандарсь-кого полковника й поліцмейстера.

Микола Іванович плакав, обіймав Аліну, і притискуючи її заплакане обличчя до грудей, запевняв:

— Я не злочинець, повір мені, я не злочинець! Що б не трапилось зі мною, знай одне, що я тебе, Аліна, кохаю й з цим коханням і в могилу піду.

Він ні про що не просив ані матір, ані наречену. Вигляд у нього був змучений, убитий.

Жандарський полковник, трохи знайомий з панею

Крагельською, як міг, заспокоював усіх. Поліцмейстер вимагав закінчувати побачення і прощатись.

З побачення Костомаров повернувся до части, де його негайно посадили на візка й в супроводі квартального та жандаря через Могилів і Вітебськ на перекладних повезли до Петербургу.

В годину, коли, за його сподіванками, повинні були справляти весілля, він мусів рушати в невідому путь і невідому долю.

У Костомарова був такий важкий душевний настрій, що в нього з'явилася думка заморити себе в дорозі голодом. Він відмовлявся будь-що їсти та пити, й в нього вистачило сили волі проїхати так п'ять день. Він так знесилів, що не мігбез сторонньої допомоги ані злізти до візка, ані вилізти з нього.

Поводир-квартальний, помітивши, що Костомаров нічого не їсть, зрозумів його гадку, і почав відраджувати його.

— Ви, — казав він, — смерти собі не заподієте, я вас встигну довезти, а ви собі пошкодите. Вас почнуть допитувати, а ви через виснаженість в маячні наговорите зайвого й про себе, і про інших.

Костомаров послухався цієї ради, і в Гатчині поснідав уперше після п'ятиденного посту.

За кілька годин його привезли до Петербургу. Це було 7 квітня. Тут ще стояла зима, й вони в'їхали на санках.

Перша початкова частина його роману з Аліною кінчилась.

X

Історія геранного канаркового кохання ускладняється новими непередбаченими обставинами. Клітку з канаркою, що висить над роялем, і герань, що прикрашає вікно, несподівано закриває широка спина квартального в віцмундирі з червоним коміром і зі шпагою на боці. Герань, канарка, рояль, виписаний для Аліни з Відня, обертаються в примари сна. Ідилія зникає.

6 квітня Аліна з матір'ю та Тетяною Петрівною вирушили в путь.

Про видачу їм пашпортів київський губернатор 1.1. Фундуклей своєчасно повідомив III відділ:

До III відділу власної його Імператорської Велич-ности Канцелярії.

Маю за честь повідомити III Відділ власної Його Імператорської Величности Канцелярії, що від мене видано паспорти на проїзд до Санкт-Петербургу, на 6 місяців, мешканцям м. Києва, вдові Капітана Тетяні Костомаровій та дружині колежського Асесора Анелі Мазуровій з дочкою Аліною Крагельською.

Губернатор Фундуклей. 4 квітня 1847 року. No 7315, Київ.

Весняна повідь та переправа через Дніпро дубом з екіпажем та кіньми, що неспокійно переносили коливання човна на хвилях, жахали пані Крагельську. їй увесь час здавалося, що коні, які іржали й тупотіли, ось-ось оскаженіють, вирвуться з рук фурмана й потопчуть усіх.

Нервовий її стан передавався іншим, що вкупі з ними переїздили на той беріг. На дубі залунали гістерики й плач.

Нарешті, дісталися на той беріг.

Новим шосе вони швидко доїхали до першої поштової станції — Броварів.

Під'їжджаючи до Броварів, коло самого станційного ґанку вони побачили візка, в який спішно запрягали трійку коней. Кремезний, маненький чоловічок, перевалюючись з боку на бік, блукав коло візка в супроводі двох жандарів.

— Ось ще один заарештований, — мимоволі скрикнула Аліна.

Тетяна Петрівна додала:

— Тарас Григорович Шевченко...

Аліна знала Шевченка з його "Кобзаря". Микола Іванович читав їй напам'ять Тарасові твори, але в обличчя їй ніколи не доводилося бачити поета, й тут вона зустрілась з ним уперше.

Шевченка під час арештів не було в Києві. Він гостював в Седньові у Лизогубів і, нічого не підозріваючи, 3 квітня вирушив до Києва. Він поспішав на весілля і другого дня надвечір був уже під Києвом. Щоб не затримуватись і не спізнитись, на останній станції Тарас Григорович переодягся в фрак і одяг білу краватку. Поголений і урочистий, він з порону збирався відразу їхати на приміщення нареченого. Та тільки порон спинився коло берега, як його заарештували й повезли просто до київського губернатора 1.1. Фундуклея.

Парадне вбрання поета здивувало губернатора, й він запитав:

— Що це ви, Тарасе Григоровичу, в фраці й білій краватці?

— Та це я боярином на весілля Костомарова, — відповів поет.

— Ну, — посміхнувся губернатор, — куди жениха, туди й боярина повезуть.

Чи почув Тарас голос Тетяни Петрівни, чи пізнав її й Хому, але він підійшов до їхнього екіпажу й з сльозою, що мимоволі з'явилася на сірих його очах, схвильований і зворушений, зламаним голосом сказав:

— Оце ж бідна Миколина мати, а це, мабуть, молодесенька дружинонька його?! Ой, лихо! Лихо, тяжке, тяжке! Горенько матерям і дівчині.

Він зняв шапку й поцілувався з усіма. Розмовляючи, він зберігав простий селянський звичай і селянську ласкаву манеру говорити з якоюсь особливою ніжною жалістю.

Йому хтілося втішити жінок і заспокоїти їх. Він не сумував за себе. Він сам.

— А Миколи мені жалко, — додав Тарас, — жалко мені Миколи, бо в нього є мати й дружинонька й він нічого не винен, хіба те тільки, що зі мною побратався! Прости мене, матінько, і не клени.

Це була зустріч на мить, бо вже підходив до них жандар, нагадуючи Тарасові, що треба прощатись і сідати до візка.

Ще декілька слів: востаннє, може, назавжди? Хто знає, яка їх чекає доля.

Він знов поцілувався з усіма, сівзжандарями в візок, кур'єрські коні підхопили візка, фурман свиснув, гукнув — і не довго довелося бачити жінкам візка, з незграбною Тарасовою постаттю. Він високо підняв свою шапку над головою й махав нею, вітаючи.

За Тарасом Григоровичем вирушили в путь Крагельські.

Тисячу верстов вони проїхали Глейким, глинкуватим ґрунтом, що ледве почав відтавати після зими, червонуватою рідотою, через яку колеса екіпажу в'язли в глибокому шарі густої глини, що лежав на помості з товстих обаполів, покладених впоперек шляху. Екіпаж прорізав цей шар глини й з глухим гупання стрибав на обаполах. Важко уявити, як їх трясло: їх підкидало особливо, коли вони тятися вгору абож з'їжджали згори; тоді здавалося, що вони їдуть приступцями східців. Без цих обаполів глибока й Глейка глинкувата трясовина зассала б і коні, і екіпаж, і мандрівників. Змучені коні в таких місцях ішли повільною ходою.

На кожній станції вони примушені були сходити з екіпажу, щоб хоч трохи дати спочинок натомленому, розбитому від важкої дороги тілу.

На ночівлю вони спинялися тільки тоді, коли пітьма перешкоджала бачити шлях: вони боялися перекинутись, і переламати екіпаж і свої кості.

Вони спали на твердих станційних диванах абож дрімали в коливанні тряского візка. Не спали, а поринали в якесь півсонне забуття, що не давало спочинку. Межі стерто, й важко сказати, де кінчалася дійсність і де починалася маячня безсонних ночей на поштових станціях, маячня розпуття, річок, що розлилися, і лісових шляхів, що розтанули й перетворилися в багно й болото. Здавалось, не дійсність, а сон. Коли й дійсність, то надто вже важка, як нічний кошмар.

Тисяча верстов невідомої путі — тисяча верстов жаху перед невідомим, тисяча верстов безсоння і втоми.

... Безмежний віковий суворий ліс ніколи не кінчиться. Вогкий туман сивими примарами, химерними привидами коливається в лісовій багнистій далечині. Чи це привиділося вві сні, чи це так і є, чи це тільки музичне згучання Лістового "Лісового царя", що на мить примріялось в баладній вигаданості фантасмагорічних небажаних снів?

Чути важке тупотіння коня. Ritter reit! Ritter reit! Ritter reit! Чорний лицар на чорному коні в крицевій зброї везе на руках маненьку хвору дитинку.

Бідна мала дитинка тремтить і скрикує на руках у лицаря: її лякають лісові потворі, жахливі привиди лісових багнистих трясовин; у неї холоне тільце, никне голова, витягується шия, в переляканих очах стигне жах.

Швидкий темп музики все прискорюється, звуки ростуть, напружуються, гримлять, — і раптом обриваються, і раптом тиша!.. Das Kind war tot. Дитина вмерла!..

У музиці Лістовій Гайнріх Гайне відчував звучання своєї катастрофічної, насиченої вибухами революцій тривожної доби. Музика Ліста з її скаженими темпами, шаленою швидкістю, з громовим гуркотінням і мертвою тишею несподіваних павз викликала сумнів і почуття непевности.

Чи не під цю музику, слухаючи Алінину гру, Костомаров, такий стриманий і обережний, починав думати про таємне товариство, державну змову, повстання, пожежі й терористичні убивства? Він був трохи нападний...

Аліні не треба було згоджуватися грати Лістового "Erlkönig-a", коли її просив про це наречений. Музика Ліста не годилася для тих безтурботних хвилин, коли їхні серця вагітніли першим почуттям кохання.

Лицар в чорній криці не врятував дитину від лісових потвор...

Вони їхали майже тиждень, поки, нарешті, не виїхали на шосе, що сполучує Варшаву з Петербургом. Тут на одній із станцій їх перед самою

станцією обігнав диліжанс, запряжений шістьома кіньми, і швидко під'їхав до ґанку.

З диліжансу один за одним вийшли п'ять пасажирів різних літ та одна дуже молода стрункa дама. Ледве Аліна з матір'ю та Тетяною Петрівною ввійшли в окрему кімнату станції, як ця елеґантна дама вбігла до них й сказала:

— Дозвольте й мені пообідати з вами в цій кімнаті. Я так стомилася їхавши з Варшави всі ці дні в товаристві п'ятьох незнайомих чоловіків.

— Ви їдете, як і ми, до Петербургу? — спитала її пані Крагельська.

— Так, до чоловіка! — відповіла дама, підкреслюючи останні слова, ніби вже боялась, що її можуть прийняти за легковажну особу, яка шукає в дорозі веселих пригод.

— Ми теж їдемо до Петербургу, — сказала Аліна, — і мені хотілося б довідатись про ваше прізвище.

Пані Крагельська знизала плечима. Вона була незадоволена з Алініної настирливости. Аліна уважно розглядала цю молоду жінку з карими очима, свіжим на всю щоку рум'янцем і рисами обличчя, що легко давали пізнати в ній вродливу українку.

Молода дама почервоніла й відповіла:

— Білозерська!

— М-те Куліш, — перебила її Аліна й взяла її за руку.

— Господи! Звідкіля ж ви це знаєте? — скрикнула вона.

Вона озирнулась по сторонах і знизила голос. Здавалось, вона підозрівала в кожному з своїх п'ятьох спутниках якогось таємного доглядача, що від самої Варшави стежить за нею й тільки удає, що її не знає.

— Я пізнала вас з оповідань про вас і особливо через родинку на обличчі. Мені багато казано про вас.

— Да хто ж вам казав про мене?

— Бідний наш Микола Іванович, арештований напередодні весілля, що його жандарі повезли до Петербургу.

Аліна говорила з нестримним хвилюванням і сумом.

— Так це ви Аліна, його наречена! Невже ж? А це дві матері?

Вони обмінялися поцілунками, поплакали. їх одразу зблизив їх спільний сум: її — за чоловіка, Алінин за нареченого.

Обід на станції був недовгий. Кондуктор диліжансу засурмив, закликаючи їхати. Пані Куліш сердечно попрощалась і вскочила в диліжанс, сказавши, що сподівається бачитись з ними й розмовляти на дальших станціях, коли під час зупинок перепрягатимуть коней.

Другого дня Крагельські й Кулішева були вже в Петербурзі.

XI

Життя обернулось до Аліни своїм шорстким, тісним, сліпим і темним боком. Приголомшена горем, вона цілі дні плакала. Вона плакала від горя і від почуття безпорадности. Приїхати до Петербургу слідом за

Миколою Івановичем, щоб допомогти йому, й нічого не вдіяти — бо як допомогти людині, про долю якої ніхто нічого не знає?

Крагельські вжили всіх заходів, але, не вважаючи на всі заходи, вони не могли з'ясувати, де саме ув'язнили Миколу Івановича. Велике чуже місто проковтнуло його безслідно. Він зник! Якісь двері замкнулись за ним і відокремили його од світа, життя і людей. Де він? Куди його привезли? Де його заховали? В яких злочинах його обвинувачують?

Можна бути мужнім перед будь-якою погрозою й розгубитись перед невідомим. Як боротись проти аноніму, ім'я якому закон?

Ввесь перший місяць перебування Крагельських в Петербурзі минув у безплідних розшуках. Розшукуючи Миколу Івановича, Аліна з матір'ю їздили до канцелярії коменданта Петропавлівської фортеці. На запитання, чи не в фортеці ув'язнено Костомарова, їм відповіли, що такого серед в'язнів немає, і порадили звернутись до III відділу; справа Костомарова політична, а такі справи переводить III відділ.

З листом від m-me де-Мальян, начальниці того пансіону, де вчилася Аліна, пані Крагельська з Аліною звернулась до статсдами Параскеви Іванівни Мятлевої, старої й поважної впливової жінки, що на неї справив глибоке й сумне враження пригнічений, змучений вигляд 16-літньої дівчини-нареченої, майже дитини.

Вона привітала Крагельських особливо привітно, ніби родичів. Алінине прохання поклопотатися й допомогти їм в розшуках Миколи Івановича пані Мятлева прийняла близько до серця. Вона обіцяла через своїх родичів і знайомих здобути потрібні відомості.

З співчуттям і жалем вона притягла до себе Аліну і пригорнула її. Аліна заплакала. У старої пані навернулися на очах сльози, і вона, цілуючи дівчину, сказала:

— Не плач, моя дитино! Погостюй у мене, познайомся з моїми онуками. Вони, здається, твої однолітки.

За її бажанням компаньйонка покликала до залі двох молодих дівчаток.

Коли Аліна побачила цих своїх однолітків в коротеньких півдитячих убраннях, їй стало ніяково. Вони — діти — прибігли на заклик бабусі, сковзаючись по паркету, ніби на ковзанці, а вона — вона наречена, що важке переживає горе.

Розмова між Аліною й цими дівчатками ніяк не лагодилась, і Аліна була дуже задоволена, коли пані Крагельська зробила рух, показуючи, що візиту закінчено.

Кінець-кінцем, в наслідок власних зусиль та за допомогою старої пані Мятлевої, Аліна довідалась, що Миколу Івановича тримають у III відділі власної його величности канцелярії, а помічником начальника цієї канцелярії є генерал Леонтій Васильович Дубельт.

Дубельта пані Крагельська знала особисто ще з року 1831, коли під час польського повстання він одвідував дім Крагельських у Вільні, де Алінин батько командував. полком.

Отже, пані Крагельська, Тетяна Петрівна та Аліна поїхали в III відділ до Дубельта.

Дубельтові було років під 50. Він користувався репутацією розумної, ласкавої й чемної людини. Не тільки звичайного співрозмовника, але й арештованих злочинців він причаровував своєю делікатністю, прихильністю і приязним ставленням. Звертаючись до в'язня, він завжди повторював "мій добрий друже" абож "мій милий друже". Може, його так і ненавиділи, що був він м'який і делікатний. М'яка делікатність ката завжди справляє враження вибагливої злосливої уїдливости.

Якось, коли Дубельт обходив камери ув'язнених, Костомаров скористувався з того й попросив Дубельта дозволити йому читати книги й газети.

Дубельт відмовив, але відмовив з лагідною ніжністю. З в'язнями він розмовляв так, ніби стурбований батько, що піклується за долю своїх синів.

— Не можна, мій добрий друже, — сказав він, — ви надто багато читали. Ну, а коли хтось оп'ється води, треба давати вже потроху. Ви, добрий мій друже, багато знаєте, більше як треба, і хочете все більше й більше знати.

— Адамів гріх, ваша ексцеленція, — відповів Микола Іванович.

Опікуючись Костомаровим, Дубельт йому не дав ні книг, ні газет.

З Києва до III відділу прислали різні вирізані уривки з костомарівських паперів, а в тому числі і з університетських лекцій. Це були місця, що, на думку тамтешньої влади, викликали сумнів щодо льояльности Костомарова. З приводу одного такого місця Дубельт закликав Миколу Івановича до канцелярії.

Показуючи рукописа і, попрікнувши Костомарова, він почав навчати його:

— Ваші лекції, мій добрий друже — хороші? Бач, які

"завиральні" ідеї ви викладали своїм студентам. Читали б їм граматику та аритметику, а то бозна в які нетрі премудрости забрались!

У Дубельта було кругле, добродушне червонувате, з сивими бакенбардами обличчя і очі, що бігали й справляли прикре враження. На рисах його круглого обличчя виразно позначалося щось хистке й

двоїсте, лисяче й вовче, улесливість і гоноровитість, двозначна ласкавість лиса й невибагливе хижацтво вовка.

Він висловлювався з витонченою м'якістю й раз-у-раз цитував Святе Письмо, що знав його досконало. Зовнішність і поводження пастора він поєднував з вдачею ката. Обов'язки жандаря він виконував з розлогими жестами людини beau monde-а й побожною смирністю доброчинного християнина. Він розмовляв своєрідним жарґоном, в якому цитати з Святого Письма було перемішано з вуличними лайками та погрозливими залякуваннями шибеницею, шпіцрутенами й засланням. Його делікатність жахала.

Крагельських генерал Дубельт прийняв з витонченою люб'язністю. Згадував Вільне, колишнє знайомство, спільних знайомих. З дамами поводився з послужливою благоприхильністю, як належить давньому й щирому приятелю. Здавалось, м'яким, пухнастим хвостом стелилися на блискучо-натертому паркеті ласкаві круглі посмішки й барвисті, гаптовані золотом, компліменти.

Але тільки розмова торкнулася Костомарова й дозволу побачитись з Миколою Івановичем, як він рішуче заявив, що це цілком неможливе аж доти, доки справа не скінчиться й остаточно не з'ясується доля підсудного.

У нього забігали очі й він, розвівши руками, вклоняючись, додав:

— Для вас, m-lle, я ладен зробити все, але закон... Ви розумієте, що я безпомічний щось вдіяти. До конфірмації, запевняю вас, це аж ніяк неможливо.

Аліна не витримала й заплакала. Леонтій Васильович знов пом'якшав:

— Видко, ви надто вже дуже кохаєте свого нареченого, що так за ним сумуєте. Покохайте давнього знайомого дідуся, що колись вас носив на руках, і вашому нареченому полегшає.

З цими словами він поклав руку на плече Аліні й зробив спробу обійняти її.

— Хай полегшає, тоді й полюблю, а доки Микола Іванович у вас в неволі, чиж можна вас любити? — відповіла Аліна, звільняючись з обіймів ласкавого "не старого дідуся". Його залицяння здалось їй блюзнірством й образою.

Дубельт умить змінився. Ця смілива дівчина дозволяє собі надто багато. Вона забуває, що доля її нареченого цілком залежить від нього. Його люб'язний тон перейшов на сухий офіційно-холодний. Лисяча, улеслива ласкавість зникла й вовча лють ощерила зуби.

Звертаючись до Тетяни Петрівни, він сказав:

— Вам, пані Костомарова, дозволено буде побачитись тут завтра з сином, і більше нікому.

Аліна, одвернувшись, мовчки витирала сльози. Слова Дубельта так її вразили, що вона вже не мала більше сил ані сперечатись, ані просити, ані протестувати.

Треба було йти. Пані Крагельська почала прощатись.

В останній момент Дубельт пішов на поступки.

— Для вас, пані Крагельська, — сказав він, — і для вашої молодої нареченої лишається одне: заждати, поки перевезуть злочинця до Петропавлівської фортеці, де його з великої ласки Державця, замість шибениці, на яку він заслуговує, буде ув'язнено. Отже, тоді вам

дозволять побачитись із злочинцем. Пані Костомарова буватиме тут, і вона сповістить вас про час, коли її сина переведуть до фортеці та про дальшу його долю.

Дні минали за днями. Сумуючи та горюючи, Аліна ждала конфірмації в справі "Україно-слов'янського товариства" й того часу, коли, нарешті, їй буде дозволено побачитись з Миколою Івановичем.

Бажання поглянути на дорогих в'язнів спокушало Аліну й Кулішеву. Вони часто розмовляли одна з одною і утворювали різні пляни. Дві наївні молоді дівчинки, простодушні провінціялки, недосвідчені в житті, що вони могли протиставити жорстокості закону й невблаганності Дубельтовій, окрім химерної фантастики своєї першої закоханости?

Гадаючи, вигадуючи, міркуючи, мріючи, вони, нарешті, надумались переодягтись "охтянками", купити бляшані відра, наповнити їх, бодай, водою, пройти у двір III відділу й кричати:

— Гарне непідроблене молоко!

Вони були певні, що в'язні пізнають їх голоси, кинуться до залізних ґрат, і вони побачать їх. Уже від самої цієї думки їх обіймали млості й солодко та сумно завмирало серце.

В захопленні вони поцілували одна одну й не могли дочекатися ранку, щоб здійснити свій плян.

На їхнє щастя, Віктор Михайлович Білозерський, брат Кулішевої, якого вони присвятили в свою змову, довів їм небезпечність усієї цієї вигадки, що могла тільки пошкодити ув'язненим. З сумом і розчаруванням прийшлося їм відмовитись од свого пляну.

Візита до Дубельта мала один наслідок: за розпорядженням III відділу жінок взяли під секретний догляд. В листі до начальника

корпусу жандарів, генерала Д. П. Полозова з 25 квітня, за No 653, граф Орлов писав:

Ш. п. Данило Петровичу!

В III відділі, власної його величности канцелярії,

провадиться одна справа, дуже важлива й секретна, між іншим про ад'юнкта Київського Університету Костомарова й кол. вчителя 5 Санкт-Петербурзької гімназії Куліша. Нині до Санкт-Петербургу прибули: мати Костомарова, вдова капітана Тетяна Костомарова, дружина Колезького Асесора Анеля Мазурова з дочкою Аліною Крагельсь-кою, що з них остання є заручена наречена Костомарова, і дружина Куліша. Всі вони прибули з тією метою, щоб довідатись про становище справи щодо Костомарова та Куліша й клопотатися за них. Але їм у III відділі вже об'явили, що відомостей з означеної справи одкривати не можна, що вони не повинні намагатись узяти будь-яку участь у зазначеній справі, мешкати в столиці якомога спокійніше й нікого не повідомляти ані про згаданихосіб, ані про їхню справу.

Доводячи це до Вашого відома й уклонніше просивши Вас зробити розпорядження, щоб за Костомаровою, Мазуровою, Крагельською та Кулішевою під час їхнього перебування в Санкт-Петербурзі, мати секретний, але найсуворіший догляд, за обов'язок уважаю додати, що з них перші тут мешкають на Моховій вулиці, проти очної лікарні, в будинку Пекеля, а п. Куліш, Московської части на Гороховій вулиці в будинку Доливо-Добровольського в квартирі Кармапеєва.

Прийміть та ін. Підпис: Граф Орлов Вірно: Надвірний Радник (підпис).

Полозов доручив виконати наказа полковнику Ракеєву, який 4 травня повідомив III відділ, що "всі вони (Аліна, її мати, Костомарова та Кулішева) в мовчанні ніби чекають, поки розв'яжуть їхню справу, і перебувають найчастіше в знайомих своїх киян та в графині Меліно,

перші три приймають у себе двох прапорщиків Теплових, а Кулішева мешкає в відомій родині урядовця Кармапеєва — дуже спокійно".

Минуло два місяці. З червня Костомарова покликали до Дубельта.

Дубельт зустрів його словами:

— Я мушу оголосити вам не зовсім приємний для вас присуд государя імператора, але сподіваюся, що ви майбутньою службою виправите своє минуле.

Він розгорнув зошит і зачитав присуд. В присуді було зазначено, що ад'юнкт-професор Костомаров вкупі з іншими особами мав на увазі заснувати україно-слов'янське товариство, яке обмірковувало б з'єднання слов'ян в одну державу, а окрім того, поширював злочинний рукопис "Закон Божий", — а тому ухвалено: усунути його з катедри в Університеті, ув'язнити до фортеці на один рік, а тоді заслати на службу в одну з далеких губерень.

Збоку олівцем Микола I приписав: "До Вятської губернії".

Прочитавши цей присуд, Костомарова посадовили в карету й через Троїцький міст одвезли до Петропавлів-ської фортеці.

14 червня відбулося побачення Аліни з Миколою Івановичем у кабінеті коменданта Петропавлівської фортеці, доброго і привітного Івана Миколайовича Скобелева.

Старий безрукий генерал був давній знайомий ще з воєнної служби Алініного батька.

— Так ось, — сказав Іван Микитович, вітаючи Аліну, — ось вона, ця чорнявка, що її підносила мамка до моїх еполет, а ця чорнявка якось

зачепить і тягне нитку. Як же це твій наречений потрапив до в'язниці? Ну, ти не плач: я його, варвара, родзинками годую.

Тим часом, поки точилися ці балачки й старий комендант жартував з Аліною, намагаючись її розвеселити, до кабінету ввели Миколу Івановича.

Окуляри в нього одібрали, й він через свою короткозорість пізнав Аліну тільки тоді, коли вона його назвала.

Побачення було коротке й сумне. Пані Крагельська тішила Миколу Івановича надією, що вона привезе Аліну до нього і як тільки він відбуде термін свого ув'язнення, вони в Вятці справлять весілля.

В останніх числах червня Аліна з матір'ю повернулися до Києва.

XII

Відбувши рік ув'язнення в Петропавлівській фортеці, Микола Іванович опинився на засланні, правда, не в Вятці, а в Саратові, де він і одержав посаду перекладача при Губерніяльному правлінні з платнею 350 карбованців на рік.

Життя на засланні здавалось остільки важким і безнадійним, що Микола Іванович хтів би поринути в забуття, в несвідоме, в ніч, в мовчання. Інші шукають забуття в пияцтві. Костомаров був надто культурна людина, щоб піти на це. Він шукав інших засобів. Він прагнув довести себе до такого стану, щоб жити не життям, мислити несвідомим, сонними примарами почувати.

Арешт, слідство, річне ув'язнення в фортеці викликали серйозні порушення в психіці Костомарова. В Саратові на засланні він дуже хандрив і нудьгував. Постійний, пригнічений настрій позначився на нервах.

— У мене, — розповідав про себе Костомаров, — відновився нахил перебільшувати свої недуги та вигадувати нові, що не існували.

Жахаючись хвороб, що їх не було, він викликав справжні хвороби. Він хворів тільки тому, що лікувався. Лікарі приписували йому різні отруйні речовини, й це порушувало його здоров'я.

Одного разу йому дали чай з валеріяни. Після двох шклянок у нього запаморочилась голова. Він вискочив надвір і, гублячи свідомість, упав на землю. Все навколо нього закрутилося: дахи будинків, верхів'я дзвініць, далекі гори. Коли б не жінка, що проходила повз нього й не допомогла йому, то, може, він і загинув би.

Він — ніщо; злочинець, що перебуває під секретним доглядом, перекладач, якому нема чого перекладати, вигнанець без прав, з якого можна знущатись, ставлячи його на одну дошку з карними злочинцями та власницями публічних домів.

Року 1855 до Саратова було призначено нового поліцмейстера. Цей поліцмейстер, бажаючи з самого початку підлабузнитись до начальства, що неприхильно ставилось до пісень, їздив по місту з козаком і наказував бити нагаєм людей, які під гармоніку співали пісень.

Швидко після свого приїзду він наказав зібратись до поліції всім, що були під її секретним доглядом. Покликали й Костомарова. В поліції Микола Іванович побачив, окрім засланців-поляків, ще декілька чоловік та жінок. Тут були й власниці веселих домів, і вбивці, і злодії.

Поліцмейстер вийшов до них з суворим погрозливим виглядом і почав читати правила добропорядного поводження, які він склав сам: не ходити по шинках, по непристойних домах, не битися, не пиячити до несамо-витости, ні з ким не зноситись, не листуватися без його дозволу й відома.

Топаючи ногами й лютіючи, він загрожував Костомарову й вимагав, щоб той підписав ці правила, дарма, що вони межували з знущанням.

— Всі ваші товариші підписались! — кричав він на Костомарова, показуючи рукою на ту різноманітну компанію, що зібралась.

Отже, він — ніщо. Але подібно до Гофманового героя в своїх месмеричних снах він обертається на поважну особу, величного володаря саламандр з королівською мантією на плечах та діядемою на чолі.

Він пригнічений: людина без сучасного і без надії на майбутнє, але він творить чудеса. Подібно Кляйстовому герою він — магнетизатор. Він перечитав усі книжки, що трактували про магнетизм. Певне, він прочитав твори Стефенса, Бурдаха та Каруса чи, коли в Саратові вони були йому неприступні, то бодай він познайомився з Шубертовим "Ahndungen einer allgemeinen Geschichte des Lebens" та його "Історією душі", що трактувала питання про психічні порушення, таємничі явища сомнамбулізму та взаємини свідомої й несвідомої діяльности. Він ознайомився з головними твердженнями цієї напівнаукової, напівзабобонної літератури, що проголошувала божевілля, епілепсію та месмеричний сон за нові джерела пізнання.

Микола Іванович свідомо йшов назустріч цим психічним порушенням. Знов з'явився у Костомарова на столі Е. Т. А. Гофман, Сведенборґ, Алан-Кардек, Хома Кемпійський, книжки натур-філософів, фантастичні псевдонаукові твори про месмеризм та магнетизм німецькою, французькою та російською мовами. Знов людина доходила до смішних і химерних божевіль. Знов вона опинилась у владі своєї палкої нестримної уяви.

У Ґетевому "Wahlverwandschaften", в романах Арні-ма, в творах Брентано, в оповіданнях кн. В. Ф. Одоєвсь-кого, в цілій низці

Гофманових новель Костомаров находив ту ж саму тему про магнетизатора й сомнамбулу, що так його тоді приваблювала.

Задля месмеризму він закинув свої історичні студії. Він був певен, що він володіє магнетичною силою, що з нього є видатний магнетизатор, і, вивчивши месмеризм теоретично з сумлінністю й ретельністю вченого, Микола Іванович вирішив узятися за справу практично.

Першою людиною, що згодилася піддатися спробі, був Есмонд.брат удругих пані Пасхалової, саратовської приятельки Костомарова, що згодом вийшла заміж за Д. Мордовця. Спроба, як запевняв Костомаров, мала блискучий успіх. Під впливом "пасів" Есмонда охопив магнетичний сон, і він вдало відповідав на цілу низку запитань, що йому пропонував його магнетизатор.

Та, знавши вдачу Есмонда і його нахил поглузувати й піддурити свого ближнього, пані Пасхалова не повірила оповіданню про успіх досліду й вирішила спробувати магнетичну силу Миколи Івановича на собі.

Микола Іванович був дуже втішений, що в нього є нові адепти.

Короткозорий і завжди розкидливий Костомаров почав сеанс. Витягши вперед у всю довжину руки, він то відступав задом, то прожогом кидався наперед, мов би налітаючи, і торкався руками то лоба, то грудей тієї, що усипляв, то робив у повітрі рухи руками зверху вниз, згинаючись і розгинаючись — і все це він виробляв, не зводячи з пані Пасхалової чудного нерухомого погляду.

Пані Пасхаловій дуже захотілось подивитися на "паси", що їх виробляв Костомаров під час спроб, і вона зважилась на хитрощі: не зовсім закрити очі, а тільки їх примружити, залишивши маленьку щілину між віями.

Усі рухи й пози, Гримаси й присідання Миколи Івановича були такі смішні, що пані Пасхалова не витримала й пирснула від сміху. Сеанса було перервано.

Микола Іванович страшенно образився, не хтів слухати ніяких вибачень і ніколи більше не пропонував повторити з нею сеанса.

Широке поле для своєї діяльности Костомаров знайшов у родині Часовникових. У цій сім'ї було три молодих дівчини й хлопець, років 18, їх брат. Усі вони захопилися теорією "тваринного" магнетизму й охоче піддавалися спробі. Особливо вдалі були сеанси з хлопцем, суб'єктом хворобливим і нервовим.

Літературну тему "магнетизатора й сомнамбули" Костомаров здійснював у своєму житті. Те, що так захоплювало його в творах Гофмана, набувало реальности. Таємничі оповідання про магнетизатора й сомнамбулу, про Венецію й старий Нюрнберг, про автомати, Страдіваріюса, Ґоцці, кота Мура, Доґа й Доґаресу, студента Ансельма й чарівну Серпантіну — все це повторювалося й жило тим неправдоподібним неживим життям, що про нього він тільки й мріяв.

Він почав студіювати фізичні й астрономічні твори, з особливою насолодою прочитав Гумбольдта й увесь віддався споглядання нічного неба. Це було те саме: споглядати зоряне нічне небо й вивчати "нічну" сторону людської психіки. Це "день" закриває од нас внутрішню природу речей.

Минає день, і "ніч одкриває безмежні очі в нас".

... Наша жизнь кругом объята снами. ... Настанет ночь и звучными волнами Стихия бьет о берег свой.

... Густеет ночь, как хаос на водах, Беспамятство, как Атлас, давит сушу; Лишь музы девственную душу В пророческих тревожат боги снах.

(Тютчев)

Вони — сучасники: Тік, Костомаров, Тютчев. В поезіях Тютчева й у житті Костомарова позначилися тотожні настрої доби "фельдфебеля-царя", коли мовчати й ховатись з своїми думками й почуттями ("Молчи, скрывайся, и таи") було наймудрішим правилом життьового замкненого поводження. "День" заперечено для ночі, для мудрого мовчання зоряної ночі.

Своє захоплення фантастикою зоряних нічних споглядань Костомаров ділив з панею Пасхаловою. Довгою, так званою "пожежною" драбиною вони вдвох лізли на дах будинку. Озброївшись трубою, великою мапою зоряного неба та маненьким ліхтариком, щоб при світлі його, коли треба, глянути на мапу, вони з цієї "обсерваторії" вивчали сузір'я. Найбільше чарувало їх сузір'я Косарі, яке пані Пасхалова виспівала в своїй поемі "Зоряні ночі", присвяченій Миколі Івановичу. На своїй височині наші астрономи провадили без кінця розмови про світила, й в цих розмовах на їхньому даху

було найменше науки, але найбільше необмеженої фантастики.

Вони вірили, що ніч одкриває людям онтологічні глибини, які для нас інакше лишаються неприступні, вночі оживають природні й душевні сили, що снять удень при соняшному сяйві. Невже ж повинен завжди повертатись ранок? Невже ж ніколи не скінчиться влада земного? "Прикра діяльність нищить небесний вплив ночі" (Новаліс).

В Саратові Костомаров дивакував. Життя надто важке й безнадійне він підфарбовував і розважав дивацтвами.

Од вивчення зоряного неба він перейшов до чергового захоплення, що мало безпосередній зв'язок з попередніми: він задумав спорудити повітряний бальон. Він набув усіх потрібних матеріялів: тафту, шворки тощо — й робота закипіла — краяли, клеїли. Найдіяльнішу участь у

спорудженні бальону приймав Ів.Дм. Есмонд. Розумний, дотепний, хитруватий, він був, як то кажуть, майстер "на всі руки". Він то головне й працював, де в чому допомагала йому пані Пасхалова, а Микола Іванович, взагалі нездатний ні до якої іншої роботи, окрім своїх наукових кабінетних вправ, тільки давав поради, що їх не можна було виконати, розпоряджався, втручався не в своє діло, хвилювався, що його не слухають, проектував і балакав. Найбільше балакав.

Справу набути водню, щоб наповнити бальона, поклали на Миколу Івановича. Микола Іванович пішов до "москательної" к.рамниці, де продавалися різні рослини, лікарські зілля та інший дрібний крам, що його тепер продають в аптечних склепах, і на звичайне запитання власника крамниці:

— А що накажете? Спитав:

— Почім у вас пуд водню?

Здивований крамар з цікавістю подивився на цього

патлатого короткозорого пана у золотих окулярах, що справляв вражіння людини, в якої "не всі дома", й з належною крамарською чемністю відповів, що такого краму в їхній крамниці немає, але він радить звернутися до аптеки.

До аптеки Микола Іванович не пішов, а недоробленого бальона склали в коморі, де складали всякі непотрібні речі, й на тому захоплення літанням і скінчилося.

Людину було вибито з колії, викинено з життя, одірвано од праці, од друзів, од батьківщини. Що безглуздішим здавалося його становище вигнанця, то безглуздішою нісенітницею "месмеричних" захоплень він тріюмфував свою над ним перемогу.

Перекривлений образ життя він перетворював у химерну Гримасу. В Гримасу він перетворював свої студії, своє кохання, свої мрії. Усе знищити, од усього відмовитися, усе обернути в ніщо: в месмеричних снах поринути в несвідоме, на повітряному бальоні відлетіти в невідоме, в "кудись" і "ніде"; в коханні, заперечивши кохання й відмовившись од жінок, силою своїх магнетизаторських здібностей викликати Салямандру й покохати її нереальним вигаданим коханням.

— Жінки, — сказав філософ, — головні вороги науки. Отже, мудрець повинен уникати будь-яких з ними зносин.

— Навіть у законному шлюбі? — спитав батько.

— Особливо в законному шлюбі! — відповів філософ.

— Що ж лишається вашим бідним мудрецям, коли їм хочеться трохи розважитись? — спитав мій батько.

Філософ відповів:

— їм лишаються салямандри. (А. Франс)

Костомаров був певен, що для нього само лишилися тільки салямандри.

в коханні так

XIII

У червні Аліна з матір'ю повернулися до Києва, й для Аліни почалося важке життя під суворим материним доглядом.

Пані Крагельська ніколи не ставилася дуже прихильно до Костомарова, а після всього, що трапилося, вона була рішуче проти шлюбу Аліни з Миколою Івановичем. Вона ненавиділа його, як тільки може ненавидіти мати людину, що, на її думку, псує чи може зіпсувати щастя її дочки.

Неприхильне ставлення пані Крагельської до Миколи Івановича особливо збільшилося з того часу, як від дворових дівчат Гальок, що їх перевезли вкупі з усім хатнім майном Костомарових у флігель того будинку, де мешкали Крагепьські, вона довідалася про те, про що вона досі нічого не знала.

За їх словами, Тетяна Петрівна була така сама кріпацька "дівка", як і вони, і з нею пан Іван Петрович Костомаров прижив за чотири роки перед шлюбом сина — і цей син саме й є Микола Іванович. Гальки розповідали, що мати й син не мирять. У Тетяни Петрівни крута вдача й вона "знущається" з сина, а Микола Іванович гарячої вдачі — раптом схвилюється, закричить на ввесь двір і після кожної історії так страждає на головний біль, що його одливають холодною водою.

Бракувало тільки цього: злочинець, вигнанець, що тільки з ласки державця не опинився на шибениці, він до того ж ще й незаконний син поміщика та дворової дівки.

Як мати, що піклується за долю дочки, пані Крагельська вважала за обов'язок з'ясувати Аліні всю мерзенність шлюбного й родинного зв'язку з цими "мужиками". Вона була обурена з того, що Костомаров не тільки заховав своє ганебне походження, а ще й насмілився свататись до дочки чесних і шляхетних батьків. Він заховав також і свої злочинні політичні наміри. Він не боявся Бога, якому він молиться по церквах, і примусив через свої злочинства сумувати наречену та її батьків.

Небезпечна, злочинна й аморальна людина...

Бачивши, що все це не впливає на Аліну, пані Крагельська апелюва; до своїх знайомих.

— Чи немає особливої ласки Божої до нашої родини в тому, — питала вона, — що Миколу Івановича заарештували перед самим шлюбом? Ми повинні молитися за генерал-губернатора, що поспішив заарештувати злочинця напередодні весілля йтим не дозволив йому одружитись з безневинною молодою дівчиною.

Знайомі співчували пані Крагельській, а Аліна плакала...

Тим часом пані Крагельська почала знищувати все, що так абож інакше нагадувало чи могло нагадати про Костомарова. Отже, ще на весні, боячись трусу, вона спалила "Унію" та "Гілку", твори Миколи Івановича, що їх він подарував своїй нареченій перед шлюбом. Французька книжка Хоми Кемпійського, на випадок трусу, не викликала підозрінь, і тому її зберегли. Але тепер Хому Кемпійського могла чекати доля "Унії" та "Гілки".

Сховати книжку в шухляду стола чи комоду? Але як наважитись відмовити матері, коли вона вимагатиме дати їй ключі? Треба шукати інших потайніших місць. Кінець-кінцем, Аліна поклала книжку на одну з дощок-перекладин під роялем. Там її зовсім не було видко.

Аліна вгадала наміри матері. Одного дня пані Крагельська спитала про книжку.

— У тебе, Аліно, Хома Кемпійський?

Дівчина відповіла, що вона не пам'ятає, не може згадати, куди саме вона заховала цю книжку ще перед поїздкою до Петербургу.

Та мати не задовольнилась з цієї відповіді. Вона не повірила Аліні. Вона шукала по всіх Алініних дівчачих схованках, шукала скрізь, дивилась в середині роялю й не знайшла.

Переховувати далі книжку в роялі було небезпечно. Хто міг ручитись, що, не знайшовши раз, вона не захоче шукати її вдруге й тоді знайде?

Аліна рішила тримати книжку десь поза помешканням, і, як тільки приїхала до них одна з їхніх знайомих, Софія Карлівна Каленіус, яка дуже любила дівчину, вона швидко дістала книжку з-під роялю, непомітно сунула її в кишеню поважної дами й пошепки попросила зберегти цей подарунок Миколи Івановича так, щоб ніхто не довідався, де знаходиться ця дорога для Аліни книжка.

Минув рік. Пані Крагельська не тільки нічого не сказала Аліні про лист, одержаний від Тетяни Петрівни, але навіть і проте, що Миколі Івановичу змінили місце заслання й замість Вятки заслали до Саратова.

Аліна послала була декілька листів у Вятку, прохаючи Миколу Івановича пошукати між київськими своїми приятелями такого, що взявся б передавати листи до Аліни. Відповідей, зрозуміло, Аліна не дочекалась, бо Миколи Івановича в Вятці не було.

Тільки випадково Аліна довідалась, що Костомаров у Саратові.

Після довгих міркувань, як почати листуватись з Миколою Івановичем, Аліна розробила цілий плян: переслати лист до Костомарова через т-те де-Мальян, яка мешкала тоді в Петербурзі, з тим, щоб відповідь, одержану з Саратова, т-те де-Мальян пересилала до

Києва на адресу кастелпнші Левашівського пансіону Марії Іванівни Стемпковської, давньої приятельки т-те де-Мальян, яка одвідувала й родину Мазурових-Крагельських.

Чекаючи відповіді на перший свій лист до Миколи Івановича, Аліна хвилювалась. В її голові виникала тисяча гірких думок. Що з Миколою Івановичем? Чому він не вживав заходів листуватись з нареченою: помер, забув, одружився, страждає на засланні, нудьгує за своєю Аліною, обвинувачує її в зраді?

Нарешті, листа одержано...

З яким хвилюванням читала його Аліна.

Після двох-трьох ніжних слів Микола Іванович сповіщав, що він хворий без сподіванки вилікуватись, що лист Алінин підбадьорив його, але ні лист, ні присутність самої Аліни, коли б трапилася подібна можливість, і ніщо не відновить його тіла, хворого на таку недугу, що при ній не тільки сумління, але й закон забороняють шлюб, — і він благає Аліну забути за його існування, вибрати собі іншого й тим заспокоїти його, що вона не страждає вкупі з ним і що він не змарнував молодих її років. Не дивуйся цьому листу й цим відмовлянням.

Коли ще в Києві перед самим шлюбом Костомаров увесь час говорив про відмовлення, про зречення в коханні, про любов до далекої, то це було тільки химерною вигадкою дивака, що словесними парадоксами звик тішити й епатувати своїх приятелів і знайомих.

Політична ситуація часу самотню романтичну вигадку перетворила в життьовий факт. Присвятний напис на книжці Хоми Кемпійського, що свого часу здався Аліні таким безглуздим, усі ці фрази і слова про уявлене нездійснене кохання тепер набували певного сенсу. Мрія неможлива, недосяжна! Сувора дійсність унеможливила їхнє кохання.

У романтиків учився Костомаров, захоплюючись, відмовлятись.

Не було в його житті події абож думки, щоб він щось зробив або висловився і щоб він потім не зрікся. Захоплюватись і зрікатись — він

поєднував ці два протилежні і, здавалося б, непримиренні почуття. Він грався цими небезпечними істинами, ніяк не сподіваючись, що вони можуть обернутись проти нього. Тепер з власного життьового досвіду він пізнав, що життя катастрофічне, що в ньому нема нічого сталого й міцного, що мрія назавжди невтілена й кохання безплотне.

Аліна була надто молода й надто щиро закохана, щоб її могли привабити витончені складності романтичного еквілібристичного діялектизму.

Вона не хоче зважати ані на перспективи "духовного шлюбу", любовного зречення, замкненої мрії, що її проповідує Микола Іванович, ані на поліційні перешкоди, ані на опір з боку матері.

Вона кохає свого Миколу Івановича й цього досить: цього досить, щоб вона рішилась винести все, що прийдеться винести.

На плечі молодої дівчинки лягає тягар, що його важко витримати навіть і дорослій людині.

Звідкіля взялася ця незагальна загартованість її вдачі? її мужність дивує. Аж надто рано довелося їй переконатися в катастрофічній несталості людського

XIV

Листування Аліни з Костомаровим тяглося протягом двох з половиною років. В Аліни було досить часу, щоб листуватись з Миколою Івановичем. Пані Крагельська любила їздити на вечірки, просиджувала за картами до 2-3 години ночі, й Аліна могла тим часом без перешкод писати до свого нареченого.

Листи Костомарова приносила пані Стемпківська. Коли вона приходила до Крагельських, Аліна стежила за матір'ю, щоб

скористатися з того моменту, коли вона вийде з кімнати. Тоді похапцем Марія Іванівна виймала з кишені одержаного листа, передавала дівчині й та, поспішно заховавши в кишеню, йшла десь далі, щоб насамоті прочитати й негайно знищити листа.

Такий стан речей призвичаїв Аліну ховатись з своїми думками й настроями. Колишня одвертість зникла. Вона навчилась мовчати й жити в самотній замкненості. Щоб не викликати підозрінь з боку матері, Аліна не відмовлялась виїжджати на балі, концерти, музичні вечірки, танцювати, робити вигляд, що вона розважається, що їй весело й безтурботно. Пані Крагельській подобалось бачити, як молодь припадає за її дочкою й вона з приємністю слухала компліменти вроді й талантам Аліни.

Та зовсім сховатись з своїми почуттями не можна було. Аліна гостро відчувала важке пригноблення від материної влади й нарікала на її деспотизм.

Між Аліною та її матір'ю виникали постійні палкі суперечки. Ці сварки щодня все збільшувались і збільшувались і доходили до таких розмірів, що пані Крагельська дбала тільки про одне: не дати помітити будь-якому випадковому одвідувачу своїх хвилювань, сльоз і облич, що палають. Наказано було нікого не приймати в таких випадках і відповідати: "нема дома".

Найбільше пані Крагельська посилалась на ганебне походження Костомарова, на його недуги, що з ними він ховається, на його напади скаженини, коли він кричить, божеволіє, і коли його треба було облити холодною водою, щоб він схаменувся.

Аліна сперечалась з матір'ю, захищала Миколу Івановича, як могла, і настоювала на свойому бажанні одружитись з ним.

Мати плакала, рвала на собі волосся й в несамовитості кричала:

— Пиши цьому шибеникові, цьому мужику, що вибився на бакаляра, щоб він приїздив за тобою, але не інакше, як з дозволу начальства й у гідному для твого звання екіпажі. Пиши, беріть шлюб на другий день після його приїзду — і геть з моїх очей...

Отже, бачивши упертість Алінину, пані Крагельська, нарешті, дозволила написати до Костомарова, сповіщаючи його за цю згоду й що він може приїхати до Києва взяти шлюб. Але, даючи згоду, пані Крагельська зазначила, що коли Микола Іванович не одержить дозволу приїхати сюди, то їм ніколи не одружитись, бо вона ні за що не поїде з Аліною до Саратова, щоб не дати приводу славетним спліткам нашого міста.

Аліна знала, що Миколі Івановичу не дозволять виїхати з Саратова, і вона, після довгих хитань, наважилась писати до Дубельта.

У справах III відділу зберігся цей Алінин лист з

7 грудня 1850 року за No 4695. Лист великий, докладний і наївний: Аліна жаліється Дубельтові на мамусю й хоче повпливати на Дубельта, посилаючись, що вона серцем і словом зв'язана з Костомаровим.

Через рядки пожовклого атраменту відчувається тривога, знервованість і ніякова змучена безпорадність.

Ваша ексцеленціє! Ще року 1847 я мала за честь з Вами зазнайомитись; не наважуюсь гадати, що Ви мене пам'ятаєте, хоча в Петербурзі я користувалася деякий час з Вашої доброзичливої участи в горі, що сталося зі мною на шістнадцятому році мого життя. Даруйте великодушно моїй сміливості турбувати Вас моїм проханням: мене примусила доля цілого мого життя. Зазначеного року, згідно з бажанням моїх батьків, я була заручена з П.Костомаровим, кол. Ад'юнкт-Професором Київського Університету Св. Володимира. — Це був вибір мого серця і матусі, яка бачила в ньому людину, що могла створити моє

щастя. Напередодні нашого шлюбу його одвезли до Петербургу й заслали до Саратова. За допомогою Божою я витримала цей жорстокий удар лихої долі. Ви самі, Ваша ексцепенція, заспокоювали мене з батьківською ласкавістю, а тому я наважилась звернутись до Вас, яко до єдиної особи, що від неї залежить абож створити моє щастя, абож загубити його. Минуло вже майже чотири роки, як я зв'язана серцем і словом з Костомаровим, а матуся не згоджувалася з'єднати нас, називаючи нареченого мого вигнанцем; а тепер, бачивши мою упертість, вона дозволила мені написати йому листа, сповістити його за це й що він може приїхати до Києва взяти шлюб. — Благаю Вас, на колінах, зі сльозами, не одкиньте мого прохання відпустити мого нареченого до Києва, коли він прохатиме за це, хоча б на малий термін. — Коли це залежить не од Вас, то одне Ваше слово приймуть на увагу, і його напевне одпустять. Мені дали часу до травня місяця, щоб я скінчила всі наші родинні справи. Не прийміть за лихе, що я, в секреті від своєї матері, пишу до Вас цього листа: я люблю свого нареченого й бачу своє щастя в ньому, й тому наважилась на цей вчинок з певністю, що знайду в Вас прихильника, — першу надію покладаю на Бога й останню на Вас. — Коли я досягну своєї мети, то ім'я Ваше буде нероздільне з молитвою, що я її проказую за Ваше благоденство.

Маю за честь з щирою до Вашої ексцеленції високоповагою бути покірною слугою.

Аліна Крагельська

7 грудня 1850 року, Київ

Аліна писала цього листа потайки. Вона страшенно турбувалася, щоб мати нічого не довідалася за цей лист до Дубельта. Отже, в постскритумі Аліна додавала:

Не наважуюсь просити відповіді на цей лист, поперше, тому, що не хочу Вас турбувати й що його писано секретно — а найкращою відповіддю буде виконати моє прохання відпустити Костомарова.

Мати могла згодитись на шлюб з "вигнанцем", але вона в жаднім разі не могла згодитись на те, щоб ІНІЦІАТИВУ взяла на себе Аліна, щоб вона писала до когось, благала, клопоталась.

І все ж таки до матері дійшли чутки за цей Алінин лист до Дубельта. В родині Крагельських почалися нові сварки, докори, нотації, обурення, суперечки.

Аліна пише другого листа до Дубельта, прохаючи його, щоб він зберіг їхнє листування. Вона просить знищити листа. Щоб краще заховатись, вона пише не безпосередньо до Дубельта, а на адресу своєї знайомої дами, щоб уже та передавала адресатові:

Ваша ексцеленціє! З минулою поштою я одіслала до Вас листа, благаючи відпустити мого нареченого з Саратова в Київ, коли він прохатиме Вас за це. Листа цього писано в секреті від моєї матері, але вона довідалася за це й дорікає мені. Будьте такі ласкаві, вельмиповажаний Леонтіє Васильовичу, знищіть обидва ці листи, і коли мама, за колишнім з Вами знайомством, згадає писати до Вас про мене, то не видайте мого секрету, бо це відбере в мене давнє материне кохання і довір'я. Коли через будь-які обставини нареченого мого Костомарова не можна відпустити до Києва, то я витримаю цей удар: — принаймні дозвольте мені сподіванку, що про листи мої до Вас не довідається моя мати. Для більшої певности — я поспала цього листа на ім'я однієї дами, що візьме насебе турботу переслати його до Вас. — Даруйте великодушно, що турбую Вас: мені дала сміливість Ваша ласка, що з неї я користувалася в Петербурзі.

Маю честь бути Вашою покірною слугою.

Апіна Крагельська

Г рудня 20, 1850 року

[Помітка на листі] No 510. 8 лютого 1851 р. Наказано переховувати в повній таємниці. [Олівцем] Від Крагель-ської.

XV

Усе складалося проти Аліни: дома в Києві опір збоку матері, в Петербурзі жандарські заборони, в Саратові пасивність нареченого. Аліна писала до Дубельта, клопоталась, хвилювалась, турбувалась, обертала своє родинне київське життя в безперервну гістерику й сварку, не спинялась перед повним розривом з родиною, а Костомаров не робив жадного кроку, щоб піти їй назустріч, полегшити її становище, допомогти їй розв'язати складний вузол. Він виявляє дивну незрозумілу байдужість.

Вони помінялись ролями. Вона тверда, уперта, мужня; він хиткий, сумнівний, стриманий, непевний. Не він змагається з долею за неї, а вона за нього. Вона вказує, що він має робити, до кого звернутись, про що дбати. Вона підказує йому зміст його листів і заяв. Він плутає, обминає, мнеться, зрікається, уникає дії. Він отруєний нерішучістю, амфібеністичними хитаннями й сумнівами. Аліну він доводить до одчаю своєю млявістю.

Це межує власне з анекдотою, щоб наречена благала відпустити свого жениха з Саратова в Київ, коли він прохатиме за це. Та цього не досить. Не досить чогось досягнути в Петербурзі, в III відділі, у Дубельта; треба було — і це було значно важніше — переконати, переламати, перемогти уперту нерішучість самого Костомарова.

— Я, — каже про себе Аліна, — благала Миколу Івановича приїхати до Києва.

Тим часом на всі Алінині благання Костомаров певної відповіді не давав. Він не говорив "ні", але він і не казав "так". Він хитався, обминав, плутав. Він вигадував найрізноманітніші способи, щоб виправдати себе, свою нерішучість, свої відмовлення, свій опір і своє таке дивне ставлення до нареченої, що його кохає.

Микола Іванович ніби боявся шлюбу. Він уникав його.

Аліна була в одчаї, але Микола Іванович уперто стояв на своєму. В його листах, що він писав на відповідь до Аліни, не було нічого іншого, як тільки, нічим власне не мотивоване, відмовлення приїхати. Усі намагання Алінині та її сестри переконати Костомарова, зламати його пасивність, упевнити його, не допомагали.

Сучасна французька література створила моду на тему про "жах кохання", на тему про амфібеністичні хитання, сумніви й нерішучість. Анрі де-Реньє любить малювати чудні Гротескні постаті маніяків, нерішучих, боязких, несміливих, що їх лякає кохання і що вони кохають, кохання зрікаючись. Роман Костомарова — зразок такого сильветного, вигаданого, нездійсненого романа, трагічного й химерного, в якому по суті нічого "романічного" не було. Це був "роман запереченого кохання".

Люди кохають по-різному. Деякі прагнуть досягнути в коханні задоволення свого любовногобажання, інші з не менш палкою і піднесеною пристрастю прагнуть кохання зректися. Кохання можна прагнути навпаки: можна ціле життя своє служити примарі кохання єдиного й завжди нездійсненого і попри все те не тільки ніколи не шукати зустрічей, а з незрозумілою і дивною упертістю зустрічей уникати. Що більш кохати, то більше уникати. Бажати і, поруч того, зрікатись. Саме так і кохав Микола Іванович. Він кохав і разом з тим з цим почуттям змагався.

Коли не кохаєш, то зректись кохання легко, і надто важко, коли зрікаєшся кохання саме тому, що кохаєш. Одне прагнення викликає

протилежне. Почуття подвоюються і суперечні бажання з'являються одночасно. Для Миколи Івановича ці два почуття — кохати і зрікатись — були єдині й тотожні. Змучений подвійністю почуттів, сполученістю протилежних настроїв, він страждав. Він ускладняв свої стосунки з Аліною там, де кожен інший на його місці приклав би всіх зусиль, щоб ці взаємини спростити.

У листах року 1850 та 1851 Костомаров повторював те саме, що він писав і в присвятному написі до книжки Хоми Кемпійського, року 1847. Ці листи й той напис мають однаковий стилістичний сенс. Кохання, шлюб, спільне життя з жінкою лякали Костомарова. Заперечення плотської любови, так виразно позначене на присвяті до Хоми Кемпійського, протягом років зросло, збільшилося, перетворилося в справжню фобію, набуло вигляду розвиненого неврозу.

Коли спочатку ця мрія Мадонни, це прагнення чистої серафічної безплотної закоханости, це бажання уникнути в коханні гріха, це середньовічне аскетичне уявлення "нечистоти плоті" було тільки вичитаною літературною стилізацією, то тепер цей жах кохання, поєднаний з властивою для Костомарова млявою нерішучістю, з літературної стилізації обернувся в справжній невроз.

Будь-що-будь Костомаров кохав Аліну. Він хотів її. Він мріяв про шлюб з нею. А тим часом, коли треба було на щось рішитись, його раптом, всупереч усім намірам, думкам, бажанням, охоплювала безсила й безнадійна хиткість. Він перебував у владі цієї тремтячої пасивної знервованости, виснаженої недокрівности.

Нерішучій людині на щось рішитись це значило б перестати бути собою, зрадити самого себе. Це неможливо! Людині не можна відмовитись од себе, бути не собою, не бути собою. Карлик не може стати великим;

горбун виправити свій горб; нерішуча людина прийняти стале рішення.

В такому становищі можна плакати, кричати, знесиліти, дійти до одчаю, можна битись головою об стіл, розбити голову, до крови прокусити руку, безсонної ночі зірватись з ліжка й піти блукати порожніми нічними вулицями — і все таки й у цьому одчаї і в такій нудьзі: не перемогти себе й лишитись під владою тієї самої idee fixe:

— Розірвати, кінчати, розійтись.

Для розриву між Аліною та Миколою Івановичем, для ворогування, для драми жадних причин не було. Драму виконувано в порожнечі, в геометричних схемах, в логічних абстракціях, в розгубленостях безглуздя.

У Костомарова була одна думка: кінчати, кінчати й кінчати. Він був у полоні цієї думки. Поза цією думкою він ні про що інше не думав.

Та як сказати про розрив дівчині, що кохаєш?

Чи можна розтлумачити їй необхідність розриву, коли для того немає жадної необхідности, жадних підстав й будь-яких обвинувачень. Чи можна знайти будь-які розумні виправдання для цього несподіваного кроку? Не міг же Костомаров писати нареченій про свої страждання, надто безпричинні, щоб їх можна було зрозуміти, що їх викликала в ньому його боязка несміливість?

Аліна тільки розсміялась би з цього чергового дивацтва й не захтіла б його й слухати.

Аліна кохала Костомарова й саме тому, що вона його кохала, вона й не могла зрозуміти цієї ускладненої психології, цих подвійних почуттів і суперечних прагнень.

Треба було шукати простіших пояснень і зрозумілі-ших доводів. Відмовляючись приїхати до Києва, Костомаров посилався на хворобу. Ці посилання свої він уважав за цілком достатні і своє відмовлення приїхати за досить аргументоване. Та коли він і хворів на будь-яку хворобу, то лише на нерішучість, обернену в жах перед думкою про статеве зближення, на невротичну фобію кохання.

Для нерішучої людини можливість відкласти рішення бодай на деякий час — то є найбільша втіха й радість. З усіх способів одволікати — посилання на хворобу має найбільший сенс. Гаючись з відповіддю, Микола Іванович у середині себе плекав сподіванку: щоб вилікуватись, потрібний час і, може, досить довгий. Його нерішучість була міцніша від його кохання.

Нагромаджуючи фразу на фразу, Микола Іванович у своїх листах писав про непевний стан свого здоров'я, скаржився на свої постійні недуги, говорив про потребу лікуватись.

Він писав лист за листом і в кожному наступному листі розписував, якнайдокладніше, свої хвороби. Він проголошував хворобу, щоб урятувати себе од шлюбу. Хворобою, вигаданою чи справжньою, в кожнім разі перебільшеною, він прикривав свій жах перед коханням.

У своїх листах до Аліни Костомаров ганьбив, плямував, зневажав себе. Він доводив Аліні: нечесно, мовляв, такому хворому, нездібному до шлюбного життя чоловікові як він, брати шлюб з молодою недосвідченою дівчиною, що не розуміє, який тягар вона приймає на себе через своє незнання чи великодушність.

Даремне! Аліна не розуміла його: він хворий, гаразд — вона піклуватиметься за нього. Вона буде коло нього, й він видужає. Він пише, що він нездібний до шлюбного життя, що це змінює? — вона його кохає! Вона не бачила жадних причин до розриву, жадних причин для драми. Ускладненість почуттів лишилась для неї неприступна.

Аліна губилася — в усьому, що коїлося, вона нічого не могла розібрати. Здавалося б усе просто: він кохає її, вона кохає його, перешкоди з боку матері усунено. Навіщо ж уся ця плутанина з недугою?

Що ніжніш і любовніш благала Аліна приїхати до Києва, то похмуріш ставав Микола Іванович. Історія їхнього кохання оберталась в тяжке безглуздя, якого не можна сприйняти.

З важким зідханням сідав Костомаров за стіл і брався за перо. Як довести Аліні, що він нездужає і що шлюб неможливий?

Неможливий!.. Неможливий!.. Неможливий!..

Микола Іванович хтів одного: щоб йому дали спокій, щоб Аліна не писала йому жадних листів і не турбувала його згадками про шлюб! Він був би радий, коли б їхнє листування припинилося зовсім. Йому здавалося, що єдина умова його спокою це — розірвати з Аліною.

Порвавши з нею, він почував би себе щасливим.

З новою поштою — новий лист! Леле! І тут те саме. Яка життьова катастрофа для млявої людини, коли його кохає молода уперта дівчина!..

Та зрештою, яка, власне, рація всього цього турботного листування і всіх цих прикрих і непотрібних розмов, коли немає найменшої сподіванки на те, щоб йому дали відпустку до Києва? Отже, навіщо даремне псувати собі настрій і нерви?

XVI

Події йшли своєю чергою. Алінине клопотання перед Дубельтом про відпустку для Костомарова мало успіх.

Якось одного разу, коли в Крагельських на ранковому візитному прийомі були гості, до вітальні ввійшов жандарський офіцер. Пані Крагельська поспішила запросити його до кабінету.

Побачивши жандарського офіцера, Аліна розхвилювалася, серце в неї заколотилося. Вона була близько до нестями.

Щоб не дати помітити гостям своєї розгубленої стурбованости, вона, попросивши пробачення, пішла геть до своєї кімнати.

Було ясно, жандар прийшов не випадково; він, поза сумнівом, прийшов у зв'язку з порушеною в III відділі справою. Аліна не сумнівалась у своїй гадці, що жандар приніс з собою до матері повідомлення від генерала Дубельта про так давно сподівану відпустку для Миколи Івановича.

Невже ж таки, нарешті, їй пощастило зламати всі перешкоди, що стали на путі до шлюбу з Миколою Івановичем, і вона матиме щастя після 5-літньої розлуки знов побачитись зі своїм нареченим?

Вона була не в собі від радости, від хвилювання, від тривоги... Вона тремтіла, ніби в гарячці.

У цей момент до Алініної кімнати ввійшла пані Крагельська. Вона була схвильована не менше від дочки. Од хвилювання її голос переривався, вона говорила якимсь надірваним глухим голосом.

— Костомаров клопочеться про відпустку до Києва, щоб узяти шлюб з тобою, — сказала Аліні пані Крагельська, — та уряд перше, як відпустити його, бажає довідатись, чи ми з тобою згодні на це. Отже, від нас вимагають підписки. Я підписала, підпиши й ти.

Пані Крагельська дала Аліні перо й показала місце для підпису. Аліна підписала.

Коли мати вийшла з кімнати, щоб віддати підписаного папірця жандареві, Алінине хвилювання збільшилося. Вона чекала на бурю, що її прийдеться витримати від матері після від'їзду жандаря та всіх гостей. Та думка, що тепер уже не може бути сумнівів у близькому побаченні з Миколою Івановичем та в їхньому шлюбі, підбадьорювала її. Вона рішилась не сперечатись з матір'ю, заспокоювати її пестощами й проявами поваги.

— Тепер, — гадала Аліна, — з боку матері не може бути ані заборон, ані хитань; до Петербургу послано підписку від неї й мою про згоду на шлюб з Миколою Івановичем.

Пані Крагельська жадного слова не сказала Аліні після від'їзду гостей. Проти рокованого не підеш! Хай буде!

З тремтінням Аліна чекала приходу М. І. Стемпківсь-кої, яку то звістку принесе їй новий лист від Миколи Івановича.

Листа не було!.. Гадалось; — напише з Уманя, куди збирався Микола Іванович їхати лікуватись. Минали дні, листа знов таки не було.

Минуло й літо, що його прожила Аліна, гостюючи в Софії Карлівни Каленіус, в селі в тридцяти верстах під Києвом, але від Миколи Івановича не приходило жадної звістки. Цілковита невідомість нервувала Аліну.

Марія Іванівна Стемпківська, приходячи до Крагельських, висловлювала свій жаль, що листів з Саратова немає, намагалась заспокоїти Аліну думкою, що листи

Микола Іванович обурювався з Аліниного поводження. Хвилювався до крику! Лютувався! стомлене обличчя і не мати можливости щось змінити.

За деякий час вона й зовсім кинула ходити до Крагельських.

Алінині листи й Алінина впертість дратували Костомарова. Хто її просив звертатись до Дубельта й клопотатись перед III відділом про відпустку? Настирлива, неспокійна, зіпсована дівчинка! Коли б вони, справді, побралися, вона обернула б їхнє родиннежиття в справжнє пекло.

Микола Іванович обурювався з Аліниного поводження. Хвилювався до крику! Лютувався!

Кінець-кінцем, що потрібно від нього цій дівчині? Навіщо вона в'язне до нього, коли він не хоче ані їхати, ані брати шлюбу? Навіщо вона пише йому ці листи? Що їй треба від нього — змученої, знервованої, вибитої з колії людини? Навіщо вона настоює на їхньому шлюбі, коли він не раз і не два, одверто й недвозначно за різними приводами відмовлявся від шлюбу?

Упевнившися, що посилання на хворобу не впливають на Аліну, він змінив тактику. Він перестав писати про свої недуги, ба взагалі перестав писати. Він рішив відмовчуватись.

В химерній хворобливій уяві Миколи Івановича зароджується ревнива підозра: Аліна, мовляв, настоює на шлюбі тільки через те, що їй бракує будь-яких інших шансів на шлюб.

Він зрікався Аліни, але й зрікаючись він ревнував її. Він ревнував її до уявлених наречених. З ревнивим болем він уявляв собі її кохання до інших, її заручини, її розходження. Для Миколи Івановича не було сумніву: Алінині листи до нього — то тільки листи покиненої нареченої.

Він перестав вірити в її кохання. За словами ніжности він бачив відмінний схований зміст. Він опинився на межі того, щоб зненавидіти цю фалшиву, лицемірну дівчину, яка з власних низьких міркувань, не зважаючи ні на що, не зважаючи на ясно висловлене небажання, все таки вимагає від нього шлюбу.

У Костомарова хора отруєна уява! Як у присвятному написі до Хоми Кемпійського, він підозрівав в нареченої розпусні думки, так само він підозріває її й тепер. У проявах її кохання він бачить докази найгіршої, внутрішньої зіпсованости. Те, що вона кохає й прагне шлюбу — це і є свідоцтво проти неї.

Його кохання до Аліни перетворюється в важкий і хмурий душевний кошмар. Не те, щоб кохання зникло, але в нудьзі, безсилості й утомі він прагнув порвати остаточно всі свої стосунки з Аліною.

Він страждав і, страждаючи сам, находив насолоду в тому, щоб катувати Аліну.

Його серце поранено! Він сходить в якесь душевне підпілля, де все чисте заплямовано, де все щире занехаяно. В нестямі важкого болю, він ладен зневажати покірне терпляче кохання самовідданої дівчини.

Десь восени, після довгого мовчання, Микола Іванович написав до Аліни коротенького листа, в якому закидав їй, що вона, ні на що не вважаючи, надто настирливо вимагає від нього поспішити з приїздом до Києва. Отже, чи не покинув її якийсь інший наречений?!.

Це був останній лист від Миколи Івановича.

Непотрібна, безглузда жорстокість! Єдина дяка дівчині за біль безсонних ночей, за повстання проти матері, за всю її ніжність до нього. Писавши цього листа, Костомаров розраховував на повний розрив з Аліною. І він міг радіти: — своєї мети він досяг.

Одержаний лист викликав в Аліні одчай, він розбив усі її сподівання і глибоко образив її. Убита й ображена з такої витівки, вона мимоволі попрощалась з Миколою

от

Івановичем, що дозволив собі кинути незаслужену образу в обличчя своїй нареченій. Аліна плакала.

Одержати таку незаслужену образу!..

— Така гидота!.. Така гидота!..

Під тягарем душевного розпачу вона дійшла до думки, що висловити цю гидку підозру можна було тільки тій дівчині, якої не поважаєш, якої, тим самим, не любиш. Отже, мовляв, так: коли після двох-трьох років розлуки Микола Іванович і згоджувався одружитись з нею, то це він робив не з почуття кохання до неї, а тільки з примусу, з свідомости свого перед нею обов'язку, щоб не порушити свого колись даного слова.

Та згадувались подробиці і знов насувалась думка: коли б це було так, то чому ж Микола Іванович так зрадів у Саратові, одержавши першого від Аліни листа? Коли б він не любив, то не зрадів би, не листувався б з нею протягом двох з половиною років. Значить, таки кохав!..

Кохав!

Аліні було надто важко закидати будь-що Миколі Івановичу. Вона червоніла од невиразного сорому. їй здавалось, що, обвинувачуючи Миколу Івановича, вона тим самим плямує своє кохання.

Вона була жінка, вона кохала й вона знаходила пробачення.

Вона впевняла себе, що в самого Миколи Івановича не могла виникнути така гидка думка, що цю гидоту підказано було йому ззовні. Коли він і написав цього листа, то це він зробив не з власної волі, а під стороннім впливом.

Виправдовуючи Миколу Івановича, Аліна обвинувачувала Тетяну Петрівну, що заздалегідь настроює свого сина проти нареченої.

Аліна переносила всю провину за лист і за розрив на стару Костомариху. Для Миколи Івановича вона залишала єдиний закид в безхарактерності. Для неї було легше примиритись з думкою про безхарактерність

жениха, ніж з думкою, що він її не кохає. Правда, сама Аліна завжди, до самої смерти, трималась тієї гадки, що тільки з безхарактерністю Миколи Івановича вона й не може примиритись... Кожна людина тримається тих думок, що їй здаються приємнішими. Така вже є людська натура.

Аліна не наважилась написати Миколі Івановичу про свою гадку щодо ролі Тетяни Петрівни в усій цій історії, щоб на підозру не відповісти підозрою. Вона відповіла тільки, що особи, які шукають її руки, від неї не відсахнулись і не відсахались, та дарма, що серед них є найкращі люди, вона виходити заміж не збирається.

На цей лист Микола Іванович не відповів нічого.

Пані Крагельська нічого не згадувала за Костомарова, була здорова і спокійна, а Аліна захворіла. їй надто тяжко було пережити все, що трапилося.

Аліна жила в повній душевній прострації. В наслідок глибокого морального розпачу, за вказівкою матері, вона згодилась одружитись з першим-ліпшим, Марком Дмитровичем Киселем, їй майже невідомою

людиною, поміщиком Прилуцького повіту. Хіба не все одно, з ким одружитись, коли шлюб з коханим став неможливий?!.

Перед шлюбом Аліна не утрималась, щоб не попрощатись востаннє з Миколою Івановичем. Коротко й без дорікань вона написала йому, що після всього, що сталося, та через обставини вона примушена віддати свою долю на материну ухвалу. За волею матері цими днями вона одружиться з чоловіком, що його для неї вибрала мати.

Лист, одержаний на відповідь від Миколи Івановича вже після вінчання через М. І. Стемпківську, був повний глибокого суму. Він пік Аліні серце... Приклавши його до грудей, вона стала на коліна перед кивотом з іконами, мовчки з затуленими очима помолилась, а тоді підвелась і, наблизивши листа до лямпадки, що горіла перед іконами, спалила його.

— Усе кінчено, — повторювала вона, —усе кінчено!.. Життьові шляхи Аліни й Костомарова розійшлися остаточно.

XVII

Минули роки. Зиму року 1864-65 Аліна з своїм чоловіком жила в Петербурзі.

Якось одного разу, йшовши Невським проспектом, цілком для себе несподівано, вона зустрілася з Миколою Івановичем. Вони йшли назустріч один одному. Аліна, може, і зовсім не пізнала б його і пройшла б коло нього, коли б не його своєрідна манера ходити та надзвичайна оригінальність великої бобрової шапки, що з-під хутрового її краю виблискували золоті важкі окуляри. Як завжди, Микола Іванович не йшов, а біг, зігнувшись, уткнувши носа в комір, згорбившись, короткозорий, розгублений, заглиблений у себе.

Микола Іванович не помітив Аліни, він не звернув на неї жадної уваги, дарма, що Аліна, зрівнявшись з ним, спинилась. Він промайнув, пробіг, поспішаючи, хапливий і неуважний.

На мить зустрілись і за коротку мить розминулися знов. Аліна рвонулась, щоб наздогнати, спинити, сказати. Рвонулась і стала.

Порив обірвався. Від безсилої слабкости тремтіли руки й похололи пальці. Розірвана несподіваність зустрічі замкнулась в хворому, тупому, глухому мовчанні. Аліна відчула, що слова були б надто важкі й що мовчання для неї тепер приймовніше й легше.

Аліна стояла й дивилася вслід Миколі Івановичу, аж доки він не зник серед метушливого натовпу.

Що він? Одружився чи може на все життя так і лишився вірний свойому єдиному коханню? Знайшов у шлюбі щастя чи, може, він нещасливий у шлюбі; нещасливий і живе, згадуючи й жалкуючи про своє колишнє кохання?

В Аліні прокинувся гіркий жаль нездійснених бажань, викреслених почуттів, запереченого кохання. Усе, що поринуло в плині часу, знов ожило, знов жило. В хвилинному побаченні тонким і несподіваним вузлом минуле, що могло бути відмінне, інше, не таке, зв'язалось з сучасним.

Зустріч роз'ятрила колишній біль. Аліні бракувало сміливости знов торкнути давніх, загоєних ран, ще раз пережити минуле. Хіба ж свого часу не всі обвинувачення було сказано й не всі виправдання з'ясовано?

Схоплена поривом нудьги, повернулась Аліна до себе на помешкання. Вона розповіла чоловікові про зустріч. Марко Дмитрович Кисіль був гарна й лагідна людина. До Аліни він ставився з м'якою ласкавістю.

Він зробив їй докір.

— Миколі Івановичу, — сказав Марко Дмитрович, — було б дуже приємно, коли б ти гукнула його. Він не відмовився б одвідати тебе.

Минуле — завжди тільки минуле! Він не розумів, що для Аліни це минуле ще й зараз було надто "горесно і трудно".

— Навіщо ворушити колишній біль? — відповіла Аліна. — Навіщо ворушити давні рани? Коли б я довідалась, що він не має своєї родини абож що він одружився і не зовсім щасливий в свойому шлюбі, то і йому і мені було б надто прикро. Ні, я не хочу й не можу говорити з ним. Я подивилась на нього, як на дорогу моїй душі пам'ятку минулого, і... кінець!

Ще за рік перед цією випадковою зустріччю взимку року 1862-63, коли Аліна жила з своїм чоловіком у Києві, де лікувалась, до її рук потрапила згадка про Миколу Івановича.

Одна з знайомих київських дам, що одвідувала Аліну, якось спитала її:

— А чи знаєте ви, Аліно Леонтіївно, що в київських книгарнях виставлено книжечку — новий твір Миколи Івановича, присвячений вам?

Аліна відповіла, що поспішить придбати цю книжку.

Чоловік її, Марко Дмитрович тоді ж поїхав до книгарні й привіз книжку. Це була драма "Кремуцій Корд". На другій сторінці Аліна прочитала присвятний напис:

"Присвячується незабутній А. Л. К. на згадку 14 червня року 1847".

Це була дата їхнього останнього побачення, що відбулося в вітальні коменданта Петропавлівської фортеці І. Н. Скобелева. Отже, Аліна одержала дорогоцінний доказ,що, незважаючи на 15 літ,які минули з часу їхньої розлуки, Микола Іванович ще й досі зберіг за неї добру пам'ять.

Перед текстом драми "Кремуцій Корд" є епіграф з Міцкєвічевої поеми:

Lecz dotgd w mojem zachowa+as tonie, Tez same oczy, twarz, postawç, szaty: Так motyl piekny, gdy w byrsztyn utonie, Na wieki catg zachowuje postac-...

(До цього часу в грудях моїх ти збереглась Та сама: очі, обличчя, постава, шати: — Метелик дивний так в бурштині Навіки цілу заховує постать).

XVIII

Ще минули роки.

Костомарову вже далеко за 50. Життя було прожито, й від життя лишилася тільки втома, нудьга й байдужість. Микола Іванович помітно постарів, хандрив, нудьгував, легко стомлювався, до всього, що не траплялося, ставився з глибокою апатією, навіть у дивацтвах своїх не проявляв своєї колишньої задерикуватости й захоплень.

Цілими годинами він лежав у своїому кабінеті з люлькою в зубах (зубів у нього було замало) та з котом Ваською на животі. У кабінеті було тепло — Микола Іванович наказував палити груби навіть у теплі дні, він любив, щоб у нього в кімнаті було напалено, як у лазні. В цій оранжерейній душній атмосфері, лежачи на канапі, посмоктуючи люльку, він дрімав під сонне муркотіння кота.

За це лежання Данило Мордовець "шкилював" з Миколи Івановича. Та на всі жарти, уїдливості, карикатури Микола Іванович з байдужою втомою відповідав:

— Нема що робити!.. Не знаю, що писати!..

З апатією він стежив за виданнями актів Археографічної комісії, а сам не робив нічого, навіть нікуди не ходив, окрім хіба зоологічного саду, де його цікавили різні антилопи, яґуари, "звірушки", як він називав їх.

"Звірушки" лишилися для нього єдиною втіхою в житті, все інше здавалося йому прикрим, небажаним і непотрібним: книжки, рукописи, коректи, полеміка, диспути, дискусії, розмови з видавцями, пропозиції від часописів, повістки на засідання, праця в архівах, задумані статті, нездійснені розвідки.

Найбільш з усіх "звірушок" полюбився Миколі Івановичу козел, що замінив у зоологічному саду "козла-кандіота". Може Микола Іванович полюбив цього козла саме через те, що був цей козел такий же сердитий, відлюдкуватий, похмурий і вередливий, як і він сам.

З козлом Костомаров приятелював. Вони знали один одного й один одному подобались. Микола Іванович завжди приносив для козла в кишенях свого пальта французькі булки.

Козел підходив до перекладин загородки, поволі, боком, недовірливо. Обдивлявся Миколу Івановича круглим, білявим оком, обнюхував запропоновану булку, трусив бородою, тоді тягнув булку з рук і починав жувати. Жував козел булку мляво, з похмурою зневагою, ніби з примусу. З'ївши, сердився і дратувався, як катаральний гемороїдальний дід. Він сердився, нахиляв роги й намагався забодати. Що більше сердився козел, то більше сміявся Микола Іванович, —

люлька в його руках танцювала, він захлинався від сміху, сива борідка його тремтіла й беззубий рот розкривався в спазмах реготу.

Своє захоплення Микола Іванович ділив з малими дітьми, що веселим натовпом купчились коло загородки з козлом.

Він сміявся з такою непідробленою веселістю, що діти обертались до нього і, зацікавившись уже не козлом, а цим кумедним, сивим, розпатланим, в золотих окулярах дідуганом, питали в матері чи гувернантки:

— А що це за такий дідусь тут?

Якось, нудьгуючи, він писав у листі до Мордовця в Саратов:

"Така мене нудьга нудить, що хочу я тікати. Довідайтеся, ласкаві будьте, про таке: в чиїх руках сад Сосновцевих, та чи не продадуть його? Я б купив, приїхав і оселився там, сотворивши собі єдину келейцю малу. Серйозно, обридло. Хочу в ліс. Такого закутка, як ліс Сосновцевих, не легко знайти".

Не відразу схоплюєш глибокий трагізм цього листа: "Нудьга нудить...", "хочу тікати...", "келейця мала...", "обридло...", "хочу в ліс...", "сад Сосновцевих...". Усе кинути! Від усього відмовитися!

Думка Миколи Івановича повертається назад і з нудьгою спиняється на "саді Сосновцевих". Це той сад в околицях Саратова, куди в роки свого "саратовського полону" він любив їздити — помріяти насамоті з природою. З найвищого дерева в цьому саду він хотів полетіти на повітряному бальоні й прохав, року 1851, Данила Мордовця та А. Н. Пипіна, тоді молодих студентів, прислати йому з Петербургу тафти для цього бальона: в'язневі мріялося хоча б у такий спосіб вирватись на вільний простір.

Минули роки, Костомаров зробився професором, впливовим провідником української й великоруської інтелігенції, видатним письменником. Та минули ще роки — він згадав колишнє вигнанство — і його потягло знов туди, в вигнанство...

— Стомився, все обридло, нудьга, в ліс, у келейцю малу.

Одного разу, гуляючи вдвох з своїм приятелем, Микола Іванович зустрівся на Єлаґиному острові з Іваном Олександровичем Ґончаровим.

Костомаров, закидаючи голову в нервовій спазмі й мотаючи сивою своєю бородою, зашамкав:

— Що це ви давно нічого не пишете, Іване Олександровичу?

Гончаров: — туша, масивний, огрядний, широкий, з товстим голеним обличчям пастора — стояв, руками й животом спершись на товсту палку. Відповів не відразу! Прикрив очі важкими в зморшках віями. Помовчав. Зідхнув — збирався, мабуть, нарікати на астму, роки, задишку, журнальних критиків, тягар повільного плину млявого життя, прикру, від лікарів примушену необхідність щоденних для моціону прогулянок.

Після павзи з трудом розтулив вії, ніби йому було важко й неохота говорити, ніби він розмовляв тільки через те, що йому розмовляти було наказано й розмова для нього це щось подібне на обов'язкові моціонні прогулянки, і сказав на відповідь:

— Та й ви, Миколо Івановичу, теж давно нічого не писали!

Беззубий дідусь — гриб, Гном — спазматичний і хапливий, у тікові, шмигаючи носом, махнув безнадійно рукою. Він дивився повз широку тушу співрозмовника, понад чорним його капелюхом.

Схоплений нудьгою, криком, в гістериці відповів Костомаров:

— Яв манастир хочу!

Та намір іти до манастиря не заважав Миколі Івановичу бути вибагливим гастрономом, вередливим і примхуватим.

їжа у Костомарових завжди була чудова. Усе купувалося найкраще, що тільки можна було дістати в місті, і грошей на це не шкодували. Микола Іванович любив гарний обід, йому подобалось, щоб подавали гороподібний ростбіф, артистично нарізаний, з різноманітним гарніром, або гарно укладений майонез з риби, або по формі заправлену дичину й т. п. їхня куховарка Уляна була видатний мистець у своїому ділі: на Великдень вона напікала різні паски, височенні баби, різноманітного смаку й назвиськ, багато всяких мазурок, пляцків, тортів і всього іншого.

Попри все це, а може, і через це саме, зіпсований улесливими потураннями матері, Микола Іванович майже завжди сварився, перебирав, вередував.

Ледве, було, о 4 годині, з солоденькою посмішкою Микола Іванович скаже: "Питимемо горілку" — і ледве вип'ють по чарці, як одразу починається сварка з приводу кожного слова, кожної страви.

Він чіплявся до всього — то він не бачив, як різали після базара курку, й тому він гадав, що курка була нежива, то не бачив принесених сига, чи щуку, чи судака й тому доводив, що риба була не свіжа, поснула. Але особливо він воював за масло, певний, що воно йолке, тоді як брали його завжди від Серапіна, вершкове й найсвіжіше.

Данило Мордовець накидувався на свого старого приятеля й боронив Тетяну Петрівну доводячи, що сиг — не Дмитро Донський і не Сусанін, щоб зводити їх з п'єдесталю, і що курка — не варяги, щоб запідозрювати її походження.

Микола Іванович не здавався. Проявивши свій хист трибуна, агітатора, дискутанта в питанні про сига чи курку і, покінчивши з цим, він з неменшим захопленням переходив на чергові теми: — зненавиджених ним "пошлих лібералів".

Себе він називав мужиком (мати його була проста селянка), говорив про свої мужицькі смаки, уподобання і звички, нападав на модні течії й теорії, на непотрібну ускладненість комфорту, на цивілізацію, на інтелігенцію, що не знає і не розуміє простого народу, і своє "мужицтво" протиставляв "пошлому лібералізму", "не-смысленной петербургской интеллигенции".

Це називання себе мужиком давало Мордовцеві привід кепкувати з нього:

— Так, так, звичайно, ви — мужик, — шпигує Миколу Івановичу Мордовець, — от підживитесь найсвіжішою ікрою, чорною, осетровою, потім ніжною рожевою сімгою — це мужичок закусить; а потім з'їсть тарілочку міцного курячого бульйонцю з лустким пиріжком, скибку соковитого ростбіфу в 40-60 копійочок за фунт, з ґарнірчиком, крильце курчатка або полядви-цю рябчика, трошечки крему з найгустіших вершків зап'є все це чашечкою справжнього мокко — от і неголодний мужик. А чи не вгодно йому тюльки з житнім хлібом та цибулею, та з кислим кваском?

— Посмакували б, Миколо Івановичу, справді, тюльки, от і стали б справжнім мужиком, а то ж пак: я мужик, я мужик!..

Отже, Мордовець вказує йому на суперечності в його словах і вчинках, а вередливий дід, увесь червоний, б'є себе в груди, ще більше суперечить собі, і, спійманий на цьому, кричить:

— Я збрехав! Я навмисне брешу! Збентежений жартами, він не витримував і галасував:

— Ви знов шкилюєте з мене. Я цього терпіти не можу. А Мордовець йому:

— А я терпіти не можу ваших вередувань, тому шкилюю з вас!

— Ні, — сміється вже Микола Іванович, — сховайте ваші дотепи в сагайдак мовчання.

— А ви вкладіть ваші вередування в джерело мовчання!

Сміється Микола Іванович і визнає, що йому дуже корисно сваритись за обідом: коли він вередує, то в нього з'являється апетит.

У серпні року 1872 Мордовець повернувся з Саратова до Петербургу і знайшов помітну зміну в Костомарові. Він застав його з мокрим рушником на голові. Микола Іванович скаржився на нестерпний біль у потилиці. І в обличчі його, і в рухах позначилася надто виразно стареча безсилість. Замість нервових здригань одного правого боку обличчя, що було в нього завжди — тепер здригалася, і доволі часто, вся голова, ніби закидалась назад. З мокрим рушником на голові він і гулять ходив з своїм приятелем. За тих часів поява на вулиці людини без шапки була явищем досить незвичайним. Отже, треба уявити собі, яку увагу привертав до себе Костомаров, коли він з'являвся на вулицях Петербургу з мокрим рушником на голові, нагадуючи якогось фантастичного східнього ходжу.

Микола Іванович ніколи не боявся здатись чудним абож здивувати публіку химерною витівкою.

Він шукав щось робити й не знав що. Він скаржився:

— Шукаю за щось взятись, та ніщо в голову не йде. Зовсім дурнем став.

— Ну, таких дурнів побільше б!

— Не кажіть. Ось і пам'ять зовсім загубив, ніяк не можу згадати "Хоть весною".

І він починав згадувати й кумедно деклямувати:

Хоть весною и тепленько, А зимою холодненько, Но и в стуже Мне не хуже: В зимний холод, Всякий молод...

— Ну, а далі от і забув.

Він хандрив, раз-у-раз повторював: "хочу в манас-тир", та розважав себе читанням Шекспіра, прогулянками по островах і тим, що ловив мух.

В літню спеку на дачі, в нудні, довгі дощові дні, він годинами просиджував коло вікна й слідкував за мухами. Він гнав муху в куточок віконної рами, придавлював її до шибки, тоді обривав крильця й односив її павукові. З добродушним сміхом він стежив за павуком, що ссав свою жертву. Данило Мордовець, щирий приятель Миколи Івановича, допомагав йому в цій справі.

Є різні способи розважатись, і цей спосіб — ловити мух і відгодовувати ними павука — є не з гірших. Жорстокість цієї розваги безневинна. Хіба ж не так само розважався і славетний філософ Спіноза?!.

Що ж є жорстокість?

Улітку року 1873, нудьгуючи й хандривши, Костомаров задумав і почав писати історичну повість з часів кінця XVI віку "Кудеяр". У цій повісті є сцена, як Кудеяр, що був багато літ у татарському полоні й повернувся на батьківщину, з наказу царя обідає перед трупом жінки —

^ сцена Гротескна й кошмарна, що в ній Костомаров доходить останніх ступенів похмурого й дикого патосу.

"Малюта, Мамстрюк та чотири опрічники повели Кудеяра в одну з хат, збудованих на царському дворі.

Там, у хаті, на столі, застеленому червоною скатертю, стояла олив'яна миса щей; коло неї лежав шмат хліба, а над столом на гаку, вбитому в малицю, висів труп жінки.

Кудеяр подивився на труп повішеної й пізнав свою Настю.

На людській мові не знайдеться слів, щоб висловити те, що відчув тоді Кудеяр.

— Сідай і обідай! — наказав Малюта.

... Кудеяр сів за стіл, узяв ложку й почав підносити до рота щі, зачіпаючи рукою холодну ногу своєї мертвої Насті.

— Мало їв, ще їж, — сказав Малюта, — а то голодний будеш. Ще з'їж шматочок м'яса.

Кудеяр почав діставати з миски шматок м'яса і тоді знов зачепив ногу небіжчиці, й нога, захитавшись, ударила його в губи.

— Ха-ха-ха! Поцілувався з дружиною, — зареготався Малюта.

— Диви, жінки не з'їж замість яловичини, — додав один з опрічників.

... Вони вийшли. Малюта пішов докласти цареві. Кудеяр з опрічниками стояв на дворі. В очах його не було ані сльози. Він мовчки й ніби байдуже дивився в далечінь".

Що це? Чисто літературна фабульна витівка в стилі Віктора Гюґо та Гофмана чи, може, разом з тим це також і "сублімація" певних підсвідомих переживань? Як провести в літературному творі межу, що відокремлювала б своє, особисте, авторське од зовнішнього, од традиційних літературних прийомів, од засвоєного з чужих рук? Для нас тепер цікавіше читати не "Шинелю" Гоголя, а те, "як зроблено" "Шинелю". Сучасний автор намагається дати новелю і одночасно розповідати про те, як задумано новелю, з яких бльокнотних нотаток та життьових вражінь її складено.

Костомаров до певної міри "оголяє" "прийом" свого "Кудеяра", подаючи наприкінці свого твору такий абзац:

"В усій теперішній середній Росії, в українних городах старого часу, в колишній землі Сіверській, на берегах Оки, Десни, Іпуті, Угри, Упи, Дона, Мечі, Бистрої Сосни й у давній Рязанській землі — скрізь відомо ім'я Кудеяра. Знають про нього й на берегах Волги, в Саратовському, Симбірському та Самарському краях. Де тільки є яр з слідами землянок якоїсь невідомої оселі — там, кажуть, жив Кудеяр — розбійник".

Отже, етнографічні перекази про розбійника Кудеяра, історичні документальні джерела про добу Іоана IV та літературні схеми, властиві історичному роману середини XIX віку, починаючи від Заґоскіна й Полевого й до Куліша та Ол. Толстого, лягли в основу костомарів-ського твору.

Та, поза сумнівом, є в цьому творі щось і "від себе". Тема костомарівського "Кудеяра" — тема розлуки з коханою жінкою.

Кудеяр губить жінку. Йому роковано стати вигнанцем, розлучитись з дружиною, все життя прожити з думкою про кохану жінку, ніколи не зрадити її і, завжди до неї змагаючись, перенести різні пригоди, страждати в в'язниці, опинитись на засланні, досягнути високих ступенів шани, повернутись, зрештою, на батьківщину, але знайти на

батьківщині тільки труп закатованої з царевого наказу жінки. Така історія Кудеяра!..

Літературні ситуації завжди умовні, але дуже часто на умовностях літературної розповіді позначається живий, з середини себе відчутий трагізм.

Костомаров завжди надто живо реагував на те, що він писав. Коли він писав історичну монографію про "бунт Стеньки Разіна", він трощив улюблені материні чайні чашки, тарілки, посуд, бешкетував, ніби не Разін, а він сам — Микола Іванович Костомаров — знищував і вішав московських бояр. Хатнього бешкету він не відрізняв від Разінових повстань. Щоб відтворити в історичному досліді разіновщину, Костомаров перевтілювався і ототожнював себе з Стенькою Разіним.

Фантасмагорії Костомарова реальні й реальністю він галюцинує.

Ми зовсім не шукаємо в костомарівському творі будь-яких особистих натяків, дарма що, може, такі й були — для нас досить визнати, що і року 1873, коли Костомаров писав свого "Кудеяра", він з етнографічної легенди про розбійника Кудеяра робив трагічну повість про вигнанця й в'язня, про нелюдський біль розлуки на все життя з коханою жінкою.

Кохання — розлука; кохати — бути одірваним від коханої жінки й ніколи не досягнути її. Весільний бенкет — то святковий урочистий бенкет кохання, оберненого в трупне "ніщо". Так, вірний романтичним традиціям, Костомаров балядну тематику "Свєтлани" Жуковського і "Ленори" Бюрґера зберігає в своїому "Кудеярі".

Чи думав Костомаров про себе, писавши свого "Кудеяра" чи ні, та йому судилася краща доля, ніж Кудеярові. Того ж таки року 1873, коли в хандрі, байдужості й розпуці він працював над своїм "Кудея-ром", з ним трапилася подія, що на неї він ніколи вже не сподівався.

У серпні того ж року 1873 Костомаров поїхав до Києва на підготовчий попередній Археологічний з'їзд. Збирався Микола Іванович довго й турботно. Старенька Тетяна Петрівна в клопотах з ніг збилася, а Микола Іванович капризував і ввесь час повторював:

— Маменька, я неодмінно загублю гроші! Стара мати скаржилася:

— Ось усе життя був дурний — дурнем і лишився. Довелося виручати Мордовцеві. Він узяв у "дурня"

гроші, відклав йому частину на дорогу до Києва — а решту зашив йому в бокову кишеню сурдута. Тетяна

Петрівна, не добачаючи в старечій сліпоті своїй, не могла цього зробити.

У Києві на з'їзді, що відбувався в університеті, під час одного з засідань чи в перерві між засіданнями, П. П. Чубинський, який був тоді в Києві й добре знав обставини життя історика, одного разу й каже Костомарову:

— А чи ви, Микола Івановичу, знаєте, що ваша колишня наречена тут?

— Як? Аліна?

— Так. Аліна Леонтіївна Кисіль — тепер удова. Вона тут, і я знаю, де вона мешкає. Хочете, я одвезу вас до неї.

Минуле раптом прокинулося знов: Аліна — тут — удова — їхати...

— Зараз?

— Ну й зараз! їдьмо!

— їдьмо!

І вони пішли університетськими порожніми, гучними, плутаними коритарами.

Але раптом Микола Іванович спинився, присів, замахав руками. Зніяковів. Ковтнув повітря. Схопився за серце:

— Ні, голубчику, ні. Не можу. Ніяк не можу. Як хочете, а я не поїду. Ще невідомо, може, їй надто прикро буде бачити мене. Отжеж 26 років не бачились. Одвезіть краще наперед від мене листа. А тоді вже й я поїду.

XIX

Аліна овдовіла року 1870. Подружжя їхнє було щасливе. Хоча й не з кохання вийшла заміж Аліна, та взаємна приязнь замінила кохання. Марко Дмитрович Кисіль був людина гарна, прекрасний сім'янин і ревне кохав свою жінку. Аліна Леонтіївна була відданою жінкою й люб'ячою, розумною матір'ю. Після смерти чоловіка вона цілком присвятила себе дітям. Поховавши чоловіка, вона оселилась у маленькому селі Дідівцях, Прилуцького повіту, невеличкому родовому маєтку Марка Дмитровича.

Ввесь час Аліна хворіла, майже зовсім не могла рухатись і тільки лежала або сиділа в кріслі. У серпні року 1873 після літніх канікул вона повезла дітей до Києва, де вони вчилися, з тим, щоб і собі лишитись на всю зиму в місті лікуватись у київських лікарів.

Приїхали вони до Києва вранці 5 серпня і, як звичайно, спинилися на помешканні в матері на Фундуклеївській вулиці в будинку диякона Протопопова.

їх зустріла стара материна покоївка Лизавета, наставила самовара, приготувала сніданок. Та тільки сіли снідати, коли раптом у ґалерії, в передпокої почувся уривчастий, енерґійний дзвінок, що примусив від несподіванки здригнутись.

Стара Лизавета пішла відчинити й за кілька хвилин повернулась і подала Аліна Леонтіївні листа.

— Оце вам, пані, принесли листа.

Почерк на конверті був незнайомий. Сама незнаючи чого, Аліна не розривала листа, а розпитувала Лизавету, хто приніс та від кого.

— Хто зна від кого, — відповіла. — Приніс його пан, високий, огрядний, чорнявий, в окулярах, спитав, чи приїхали ви з деревні й коли.

Аліна розірвала чудний лист і, подивившись на нерозбірливий підпис, сказала:

— Коли довідаюсь про зміст листа, тоді здогадаюсь і про автора.

Читає вголос:

"...Випадково я почув за вас. Ми були колись дуже близькі один одному...".

Аліна здивувалась і, жартуючи, звернулась до дітей з запитанням:

— Кому це я була така близька? Діти водне:

— Це, мамусю, пише Костомаров. Подивись ще раз на підпис! Ну, певне, Костомаров. Читай далі, читай, мамо.

Хвилювання охопило Аліну. Вона вже не могла читати голосно; — прочитавши листа про себе, вона віддала його дітям. В одну мить вони прочитали й заговорили:

— Мамо, треба відповісти. Пиши зараз. Ось тут у бабусі на письмовому столі є папір, ось перо й атрамент. Пиши.

— Я зараз же одвезу твою відповідь на зазначену адресу, — додав Алінин син, 17-літній юнак.

Так, це справді був лист від Миколи Івановича. Микола Іванович писав:

Випадково я довідався за Вас. Ми були колись дуже близькі один одному, тому вже більше як 26 років назад. Гірка доля нас розлучила. Та ні Ви не були винні проти мене, ні я проти Вас. Ми можемо зустрітись, дарма що вже в старості, без жадних попрьоків один одному за минуле, з повною повагою один до одного. Я їду з Києва, де був недовго. Коли Ви, згадавши молодість, найшли б не прикрим для себе побачитись зі мною, то я Вам скажу, що для мене це була б найбільша втіха, і в цьому разі напишіть мені два-три рядки, а листа заадресуйте в Київ, на розі Жилянської та Кузнечної вулиць, професору університету Володимирові Бонифатійовичу Антоновичу з передачею Миколі Івановичу Костомарову, до 8 серпня, а після 8 серпня — в С. Петербург, Вас. Острів, IX лінія, б. N0 4, п. N0 5. З глибокою до Вас повагою Микола Костомаров. Серпня 4, 1873 р. Київ.

Аліна відповіла, що душевно рада побачитись з Миколою Івановичем і прохає його приїхати на вечірній час, бо трохи нездужає і почуває себе стомленою після переїзду з села.

Син одвіз цього листа на Кузнечну вулицю на помешкання до Антоновича, але там нікого не застав і віддав листа служниці.

Увечорі почали чекати. Приготували на сьому годину чай, почекали, уже й стемніло, уже й чай, не дочекавшись, випили, а Миколи Івановича все нема... Гадалося, не одержав своєчасно записки, не приїде.

Раптом коло 9-ої години дзвінок. Назустріч одчиняти двері побігли обидві дівчинки — Юля й Соня.

— Вам кого?

— Аліну Леонтіївну!

Через ґалерію й передпокій Микола Іванович швидко ввійшов у вітальню, де сиділа в кріслі Аліна. Кепсько володіючи ногою, Аліна з трудом підвелась і пішла назустріч Костомарову.

— Аліно!

— Миколо Івановичу!

Вона приятельськи простягла йому руку. І він, буквально, припав до її руки й заплакав "навзрид", як дитина. Ця сцена так зворушила дітей, що вони вийшли з кімнати, щоб сховати своє хвилювання й сльози.

Микола Іванович і Аліна лишилися насамоті. Аліна взяла його за руку і з ніжністю розглядала старого друга.

— Він і не він!..

Вигляд збентеженого, в збудженні дорогого дідуся і сум за минуле лягли важким тягарем на серце Аліні. Серце стиснулося... Було надто важко бачити Миколу Івановича старим, сивим, беззубим дідом, що шамкає і по-дідівськи зігнувся. Аліна стримала сльози і, присуваючи йому крісло, сказала спалим од хвилювання голосом:

— Що робити! Життя одійшло! Жадними сльозами не повернем минулого.

Так, життя одійшло!.. Від молодости не лишилось нічого, окрім згадки й такого гострого й тривожного почуття даремности життя, себе,справ і днів. У плині часу непомітно розтануло життя, і тільки десь у глибині, пронесене через роки, лишилось і жевріло давнє незмінне й утішне почуття.

Декілька хвилин минуло в мовчанні. Обидва мовчали, нездібні вимовити слово. Вони споглядали один одного. Торкаючись руки рукою, один одному посміхались.

Нарешті, Микола Іванович сказав:

— Твої діти пішли звідси. Зазнайом мене з ними! Аліна гукнула дітей. Усі троє ввійшли в кімнату й сіли

коло матері. Микола Іванович уважно вдивлявся в них. Звернувшись до Аліни, запитав:

— Як їх звуть? Як по-батькові? Скільки років кожному?

Схоплював риси подібности — десь прокидався пізній жаль... Найменшу дівчинку, Соню, він притягнув до себе, обійняв її і повільно гладив своєю сухорлявою, шорсткою, старечою рукою м'яке, світло-каштанове волосся і вузенькі плечики десятилітньої дівчинки.

Миколі Івановичу сподобалася ця дівчинка з рожевими свіжими щоками й синьо-зеленуватими,"аквамариновими" очима. Він полюбив її, розумну, жваву, насмішкувату і гостру на язик дівчинку, і це "мале" частенько потім глузувало з Миколи Івановича й жартувало з ним.

Тоді й Аліна звернулась до Миколи Івановича з запитанням:

— А твої діти?

Він відповів, що в нього нема ані дружини, ані дітей. Він самі

Відповідь прозвучала як визнання. Біль визнання обпік її.

— А матушка здужає? — переривистим голосом спитала Аліна, ніби щось зобов'язувало її запропонувати таке запитання, що могло схвилювати й Миколу Івановича, коли б матері не було в живих.

Він відповів:

— Слава Богу здужає.

Нервове збудження охопило Аліну, вона тремтіла, як у гарячці. Вона була в знемозі. Дочкам вона сказала:

— Я хочу заспокоїтись. Тимчасом ви розкажіть Миколі Івановичу про себе, про наші Дідівці, про поїздку.

Аліна закрила очі.

Трохи заспокоївшись, вона згадала про свої обов'язки господині, про чай.

— Оце гаразд! Запрошували гостя на чай і зовсім за чай забули.

Перейшли до їдальні. Аліна розливала чай, частувала, припрошувала. Тоді ж зауважила Миколі Івановичу, що його чекали з чаєм на сьому годину. На цю годину, за деревенським звичаєм, приготовили чай і саме тоді й чекали на його приїзд. Отже, тепер він має пити холоднуватий чай. Хай дарує — це за його власною провиною.

Микола Іванович розсміявся. Він пояснив, що в петербуржців дев'ята година вечора, коли він приїхав — то найраніша година для чаю.

До того ж він їздив удень по Києву, милуючись з його краєвидів, дивуючись, як поширився й змінився Київ за останню чверть століття. А ввечорі він поїхав до університету, де відбувалося попереднє засідання членів Археологічного з'їзду, який передбачено скликати наступного 1874 року. Коли читали проектовану програму з'їзду, Миколі Івановичу подали записку. Ледве подивившись на конверт з адресою, він відразу пізнав Алінину руку і швидко почав прощатись з присутніми.

Багатьом було відомо, що Костомаров розшукує свою давню наречену.

М. В. Юзефович, жартуючи, запитав:

— Яке таке billet doux одриває нашого шановного історика від ученого засідання?

Та Миколі Івановичу було не до жартів, і він поїхав з університету просто до Аліни на Фундуклеївську вулицю.

Микола Іванович жартував з дітьми, розповідав веселі історії, згадував різні пригоди й епізоди з власного життя. Було весело, лагідно й легко. Час летів непомітно.

Подивившись на годинника, Микола Іванович затурбувався:

— Як пізно!.. Діти всю ніч їхали, потомились, а я сиджу.

Встали з-за столу, почали прощатись. Прощаючись з дітьми, Микола Іванович перецілував їх, а тоді...

Микола Іванович зрадив би себе, коли б востаннє не зробив чогось особливо химерного. Чи міг він тепер, при першій зустрічі після двадцятишестилітньої розлуки не сказати несподіваного, — він, що все життя своє прожив у полоні неживих абстракцій?!

Він звернувся до Аліни. Він узяв її за руку і, міцно стиснувши, з підкресленою урочистістю чітко й твердо сказав:

— Поїдемо завтра вінчатись, Аліно Леонтіївно?

Це було так несподівано, що Аліна не втрималася й розсміялася.

Вона взяла його голову в обидві свої руки, притягнула до себе й поцілувала в чоло: милий, смішний дивак!

— Що це ви, Миколо Івановичу, хіба ж ви забули, що завтра 6 серпня, Спаса, Успенський піст. Та мені лікарів треба, де там вінчатись.

Допитливо й мовчки подивився Микола Іванович у вічі Апіні, а тоді й сказав:

— Я зовсім забув про це. А чи можна в такому разі нам завтра ввечорі проїхатись по городу в одкритій колясці? Погода чудесна.

— Певне можна! Поїдемо!

Увечорі 6 серпня Аліна й Костомаров їздили по городу. Вони одвідали всі місця, з якими в них було поєднано спомини про давноминулі часи. Вони їздили, і ніщо не одривало їх один від одного, ніби вони гуляли в лісі вдвох насамоті й ворушили опалі осінні листя. Вони згадували минуле.

Микола Іванович іноді цілував її руку, й сиве волосся бороди лоскотало тоді їй долоню. Вона нахилялась над ним, щоб прошепотіти:

— Бідний, дорогий друг!

Тепер він ні про що не жалкував: його було винагороджено за всі страждання минулих літ. Після довгого мовчання вона сказала:

— Усе одно ми по-справжньому кохали один одного.

— Не належавши один одному.

— Може бути, так і краще! Наше кохання було таке міцне, що пережило таку довгу розлуку.

Заїхали в Лавру, зайшли до церкви, слухали мелодійний передзвін курантів у вечірньому прозорому повітрі, тоді пройшли до могил Кочубея й Іскри, і Микола Іванович прочитав епітафії на їхніх надгробках. Потім поїхали по інших частинах міста, проїхали повз будинок на схилі Андріївської гори, що в ньому їм не судилося жити, і на 9 годину вечора були вже вдома, за чайним столом.

Другого дня Микола Іванович виїхав з Києва, бо літературні справи примушували його повернутись до Петербургу.

XX

Приїхавши 10 серпня 1873 року до Петербургу, Костомаров того ж дня написав листа до Аліни. Він скаржився на примушену розлуку, писав про свій сум і просив дбати про своє здоров'я та лікуватись.

Безцінна Аліно Леонтіївно, мій незмінний вірний друг — старий друг, що кращий нових ста двох.

Мені, мій друже, надто сумно: я знайшов тебе, ніби для того, щоб загубити знов. Коли б ми жили в одному місці, приміром, я в Києві, абож ти в Петербурзі, я б помирився з сумною неможливістю з'єднатися з тобою шлюбом. Я. принаймні, міг би часто бачити тебе й бути тобі завжди корисним, але тепер, не зважаючи на залізниці й телеграфи, нас роз'єднує велика просторінь. Прошу тебе, зверни увагу на своє здоров'я, порадься з ескулапами, дай їм можливість оглянути тебе, щоб вони могли напевне розв'язати питання про твоє здоров'я.

Тисячу разів цілую тебе, моя вічно дорога, незмінна Аліно. Цілую милих, чудесних дітей твоїх.

Матушка моя тобі вклоняється.

Твій назавжди М. Костомаров.

Серпня 10, 1873

С.-Пб. В. О., IX л., б. N0 9, п. 5

Між Аліною й Миколою Івановичем почалося жваве листування. Коли Миколі Івановичу через щось здавалося, що Аліна не поспішає з відповіддю на його лист, він запитував телеграмою, чи не погіршало її здоров'я.

Йому так хотілося бачити Аліну, бути з нею, що він навіть уже на Різдво збирався їхати на південь, на Україну, до неї. Та, обміркувавши справу з усіх боків, зваживши роки, холод, негоду, далеку путь, остаточно умовились, що Микола Іванович приїде до Аліни в Дідівці вже на весні, в квітні.

Про свою зустріч з Аліною Костомаров поділився враженнями з давнім своїм приятелем Мордовцем. Микола Іванович багато розповідав про саму Аліну Леонтіївну, про її дівчаток, що йому дуже сподобались,

особливо менша, рожева з синьо-зеленими очима, Соня. Ще зовсім дитина, мале, вона була сміливіша і одвертіша од своєї старшої сестри Юлі. З захопленням говорив Костомаров про цю задерикувату, веселу дівчинку.

Казав Микола Іванович і про те, що він пропонував Аліні одружитись, та що вона рішуче відмовлялась, посилаючись на свою хворість.

Костомаров питав ради у Мордовця.

— Я не гублю сподіванки, — казав він, — що коли Алінине здоров'я покращає, вона згодиться на шлюб.

Та Данило Лукич був рішуче проти цього надто пізнього шлюбу (57 плюс 43 рівно століттю). Він посилався на незручність: вводити нову господиню в дім, де завжди панувала стара мати, й говорив про ніякове становище, що утвориться в Костомарових і викличе багато прикрих непорозумінь. Він рішуче ставав на бік Тетяни Петрівни.

Уявляючи собі Костомарова в ролі "молодого", Мордовець сміявся. Він жорстоко нападав на претендента в "молоді", з його "звичками" — наслідками років сидячого життя та хворобливости... Він знущався з його "дудочок", що без них він не міг обійтись у певних, потрібних випадках. Він малював йому "опочивальню молодих" у таких фарбах, що Микола Іванович качався зо сміху.

— Ану, ну, розкажіть, який я буду молодий. З дудочкою?

Микола Іванович бігав, зігнувшись, по кабінету, хіхікав і робив "чуфізи", йому одному властиві гримаси. Ці жанрові сценки були варті пензля Маковського.

Отже, вирішено було — не одружуватись, доживати свій вік "козаком-бурлакою".

Лежить козак під вербою, На купині головою, Не думає, не гадає, — Стрепенувся та й полинув, — Тільки вітер чубом має...

Тієї зими Костомаров працював над своєю "Русской историей в жизнеописаниях". Зір Миколи Івановича все слабшав і слабшав, але іноді очам його кращало й він міг читати й писати сам. На весну року 1874 в нього було виготувано вже 4 випуски його "Истории", а в квітні місяці він поїхав на Полтавщину до Аліни.

Микола Іванович зійшов на станції Ніжин.

Дарма що був квітень і було тепло, Костомаров був одягнений у зимове пальто й величезні калоші-"човни". Калоші Миколи Івановича були такі великі, що він не ходив, а, не підіймаючи ніг, совав ногами, сунувся.

Носію, що тяг за ним речі, він, турбуючись, нагадував:

— Тут, голубчику, повинні бути за мною коні з Дідівців. Так ти, того, погукай. А я тим часом піду до залі чайку попити.

І він, покрехтуючи й підтюпцем бігши, поспішав пероном, неуважний і розкидливий, як завжди, не помічаючи нікого навколо себе.

Він почув:

— Старий, милий друг!

Аліна стояла перед Миколою Івановичем і тягла його за рукав.

Микола Іванович здивувався і зрадів з такої несподіванки. Цілуючи Алінину руку, він сказав:

— Яким побитом? Як це ти наважилась виїхати назустріч?

— Тебе скоріше побачити!

Микола Іванович стискав їй руку, гладив, цілував; вдивлявся їй в вічі. Радів. Очі й обличчя в Аліни сміялися, світилися.

Квітень завжди є квітень: квітневу зустріч завжди осяяно теплим соняшним сяйвом, овіяно запашним весняним вітерцем.

У тому, що Аліна приїхала зустріти його на станції, він бачив доказ, що здоров'я її покращало. Йому було приємно бачити її; його зворушило, що вона дорожить часом бути вкупі з ним, що вона захтіла їхати з ним удвох в цей день, який він мав провести в дорозі сам.

Од Ніжина через Прилуки до Дідовець 70 верстов.

їхали великим поштовим шляхом. Весняний ранок був теплий, запашний і соняшний. Повітря було дивовижне. На блакитному небі купчилися великі білосніжні хмари й між ними мліла яскрава синява.

Дорога від Ніжина до Прилук, а звідтіля до Дідовець не являє з себе нічого особливого, але весна з її животворним впливом, з її безтурботно-радісними співами жайворонків, з її свіжістю, прозорістю й тишею, викликала в Миколи Івановича радісний настрій. Він весело вітався з стрічними селянами, з захопленням дивився, як на тлі блакитного неба викреслювалися силюети волів, плуга й погоничів. Засипав Аліну десятками питань про сільське життя, сучасні народні звичаї, селянські настрої, землю, добробут. Усе йому казалось новим і цікавим.

М'який вітерець, що дув з полів і приносив з собою пахощі вогкої землі, обвівав обличчя. Аліні було дуже важко упевнити Миколу Івановича одягнути шапку, не скидати її й не розстьобуватись. Було видко, як на полях над зеленою озиминою парує. Віяв вітерець, торкався

обличчя, рук, линули легкі хмарки, й по зелених полях проходили від них тіні.

Було радісно й млосно...

Під вечір приїхали в Дідівці. Микола Іванович ввійшов у будинок, побачив одчинені на терасу двері й, не скидаючи пальта, пройшовши на терасу, спинився в захопленні перед чудесним краєвидом, що одкрився перед ним.

Тераса підносилася над великою квітковою клюмбою, далі по схилі саду йшла смуга низьких плодових дерев та кущів, що ледве зеленіли свіжим прозорим листям і прикривала тількищо зорану тютюнову ділянку, а за нею купа селянських хат коло гір, перерізаних де-не-де ярами. На схилах зеленіли гаї, а на верхів'ях викреслювались на блакиті обрію крила вітряків.

Співали солов'ї, і на їхні співи відгукувалася піснями селянська молодь, що на "вулиці" справляла весняне свято.

Захоплення Миколи Івановича не можна описати.

Сльози блищали в нього на очах, і після довгого мовчання він сказав:

— Господи! Майже тридцять років я не відчував такої насолоди, що її маю тепер, та ще в Аліни.

Після вечірнього чаю Микола Іванович знов вийшов на терасу й милувався з зоряного неба, знов захоплювався співами селянської молоді й так, поки не треба було вже йти спати.

Коли Аліна прийшла на терасу, щоб попрощатись з ним на ніч, вона помітила, що він стоїть в німому мовчанні, заглиблений у себе.

Цілий місяць прогостював Микола Іванович у Дідівцях. Святкова урочистість весняної природи справляла на нього велике враження. Якось трохи пізніш Костомаров у листі до Мордовця описував Дідівці.

Тут так гарно, так чудесно, що мимоволі пожалкуєш тільки про одне: бракує Вас, щоб поділитися враженнями, які викликає святкова урочистість весняної

сільської природи. Травень: сад увесь у зелені й квіті, величезні купи квіткового снігу вбирають вишні, яблуні, груші й терен. У повітрі животворна теплінь, новколо хором співають солов'ї, кують зозулі, кричить іволга, співають дівчата, кумкають жаби, весняне свято в повному розквіті.

Und Freud und Warm Aus jeder Brust: O Erd, o Sonn, O Gluck, o Lust...

[І радість, і тепло З кожних грудей: О земле, о сонце, О щастя, о втіхо!]

Якось пізніше запрошуючи його

Аліна писала в листі до Мордовця, приїхати до Дідовець: "Дідівці — затишний куточок, невибагливий, та куди не подивись, щось вабить Вас до себе — це не особисто моя тільки думка, а вирівається це в кожного, хто сюди зазирне".

У своїй "Автобіографії" Костомаров так згадує за це перебування в Дідівцях:

Fl прогостював три тижні в сільці Дідівцях (Прилуцького повіту), користуючись з усіх принад весняної української природи. Тут, уперше за життя, я мав нагоду побувати на селянському весіллі, що дуже мене цікавило як нове й надзвичайне видовисько. Обертаючись довго серед народу за молодих років, я ніколи не натрапляв на випадок, щоб

побачити найживішу врочистість народніх розваг і знав весільну поезію тільки з друкованих та по різних місцях записаних пісень.

У Миколи Івановича й Аліни було про що балакати після 26 років розлуки. Та найчастіше торкалися причини, що довела їх свого часу до розриву. Ніколи ніяка людина не візьме провини на себе. Обвинувачуючи інших, вона виправдуватиме себе. Так і Микола Іванович. Тепер, коли після всього минуло чверть століття, коли багато стерлося з пам'яті, коли одне забулося, а інше уявлялося в зовсім іншому світлі, він ладен був у всьому обвинувачувати Анелю Устинівну, Алінину матір.

— Я, — казав Костомаров Аліні, — дуже задоволений, що матушка твоя, як ти кажеш, не приїде сюди цього літа. Я не почуваю ворожости до неї, та не можу відповідати за себе — і хто знає, що сталося б зі мною, коли б я з нею стрівся. Коли б вона була привезла тебе до мене свого часу на заслання в Саратов, як я прохав її про це, відбувши річне ув'язнення в Петропавлівській фортеці, вона мала б мене за найкращого свого друга до кінця днів моїх. Та вона не тільки не зробила цього, не тільки загаялась з відповіддю на мій лист, в якому я послав банковий білет на суму, потрібну для вашої подорожі, а ще й, повертаючи мені ці гроші, ображала мене й матір мою, докоряючи за мужицьке її походження.

— Потім, — казав далі Костомаров, — чи можу я забути про своє загублене щасливе родинне життя? Дарувати можна й треба! З роками я зрозумів, що мати твоя справжня гоноровита донька Речі Посполитої і вона не могла помиритися з думкою віддати дочку за людину, за походження якої вона не знала нічого, а згодом довідалась, що воно "низьке й ганебне", як вона висловлювалась у листах до мене.

— Так! Я простивїй загублене щастя, але забути за це не можна — і здається мені, що я маю право просити тебе не примушувати мене зустрічатись з Анелею Устинівною.

Микола Іванович говорив це з таким хвилюванням, що Аліна почала його заспокоювати обіцянкою не нав'язувати йому того, що для нього надто прикро.

Та коли було почато мову, Аліна лагідно й обережно дала зрозуміти Костомарову, що він і сам був трохи нетактовний і, мовити, непередбачливий.

Вважаючи на світогляд господині, йому ще в Одесі слід було попередити її, що він — людина науки, ад'юнкт-професор університету, колезький асесор і дворянин тільки через свій чин. Просивши у пані Крагельської згоди на його шлюб з Аліною, він повинен був повторити те саме й навіть додавши подробиці про своє походження. Тоді абож вона відмовила б такому "худородному жениху", абож, коли б згодилась на шлюб, то навіть і після арешту та заслання, не мала б підстав сперечатися з дочкою і листуватись з нареченим про низьке його походження.

— До цього, — казала Аліна, — були ще пункти обвинувачень: те, що ми нічого не знали про твою політичну діяльність, яка загрожувала твоїй кар'єрі й майбутньому твоєї родини. Одкрились і твої хвороби й неспокійна вдача твоя і твоєї матушки. Одне слово, для розладу між моєю матір'ю і твоєю родиною було досить підстав. Чи варт згадувати про гірку нашу долю?

— Це в минулому, — згоджувався Микола Іванович, — а живе, — додав він, — думає про живе.

І неділями, ледве почує він дзвін у церкві, він звертався завжди до Аліни з словами:

— Ходім до обідні, а після неї повінчаємось.

XXI

В середині квітня Микола Іванович одержав листа від матері, в якому його викликали з Дідовець до Петербургу. Тетяна Петрівна писала, що власник будинку, де вони мешкають, збирається надбудувати 4-ий поверх і доводиться абож шукати нового помешкання, абож тимчасово перейти на дачу з тим, щоб на зиму повернутись на стару відремонтовану квартиру...

Після деяких хитань Костомаров рішив лишатись на старому помешканні... Надто вже моторошно було шукати нової квартири й перевозити книгозбірню, вкладати в скрині, виймати й розкладати книжки, упорядковувати.

Залишивши за собою квартиру, Костомаров оселився на Петрівському острові, коло самого мосту, що з'єднує Петрівський острів з Крестовським.

Дача стояла на вогкому місці, та подобалась Миколі Івановичу, бо коло самого балькона дачі текла Нева і з балькона одкривався чудесний краєвид... Вийшовши на балькон, можна було уявити себе десь у Венеції чи що.

На дачі Миколу Івановича частенько одвідував Данило Мордовець з Кожанчиковим (видавець, відоме "Кожанчиківське" видання Шевченкового "Кобзаря"). Утрьох вони робили довгі прогулянки по островах і, повернувшись додому, усмак їли квасне молоко з Кожанчиковим. Костомаров любив "сразиться" на більярді, й вони забирались тут же в брудний трактирчик, що був напроти самої дачі, на одних дверях якого було чітко накреслено: ворто-глазет. Дивлячись на двері цього загадкового "ворто-глазета", Костомаров завжди згадував уїдливу сатиру Добролюбова з приводу тодішніх вчених суперечок щодо назв дніпровських порогів. Грецький літописець, записавши назви порогів, міг —

Порогов тех названья Жестоко переврать, Но мог, сверх ожидания, И верно записать.

Наприкінці липня Микола Іванович поїхав до Києва, щоб узяти участь в Археологічному з'їзді. Заздалегідь він написав до Аліни і просив приготувати для нього просторий номер в готелі десь поблизу, щоб йому не важко було ходити до неї.

Улітку того року Аліна жила не в маєтку, а лишилась у Києві. Маєток свій, щоб звільнитись од господарських турбот, вона здала в оренду. Виконуючи наказа відомого лікаря, професора Мерінґа, вона щодня їздила купатись на Дніпро. Для її дівчаток це була велика втіха, бо в Дідівцях річки немає.

ЗО липня Костомаров приїхав до Києва. Номер для нього Аліна знайшла в французькому готелі Мазвіви, на розі Великої Володимирської та Фундуклеївської, зовсім недалеко від університету і від того будинку, що в ньому мешкала Аліна. Микола Іванович був дуже задоволений з свого помешкання.

З-ій археологічний з'їзд з усіх, що відбулися до цього часу, був найцікавіший. На з'їзд було запрошено вчених-славістів Чехії, Сербії, Франції. Місцеве археологічне багатство міста Києва надавало цим ученим зборам живий інтерес... Кожного дня відбувалося два засідання, вранці й увечорі; окрім того, в призначені заздалегідь дні члени з'їзду обдивлялися старовинні церковні будинки й місцевості.

Якось приїхали до Софії. Один з місцевих протоієреїв зустрів учених запитанням:

— Чи не завітали ви розшукувати тут доказів, що людина походить від мавпи?

На що граф Уваров, голова з'їзду, відповів:

— Ми не заходимо в таку далечінь!

їздили й за межі города: в Трехтемирів, Вишгород, Межигір'я, Гатне, Витичево, де провадилися археологічні розколини.

Та в Києві стояла спека; спека й довгі засідання стомлювали Миколу Івановича. У листі до Мордовця з 3 серпня він писав:

Ось я четвертий день у Києві і як у пеклі. Праці багато до знемоги. З'їзд засідає двічі надень: душно й нестерпна спека. Київ тепер зовсім не такий, як торік: усе посохло, ні травки, усе сіре... О, блаженний Петрівський острів з його прохолодою! Я мешкаю в готелі Мазвіеи — близько університету, проти театру, плачу за номер 2 карб. 20 коп. Ходили на більярд грати з Дан. Гр. Лебединцевим 1 серпня, та недовго: спека така, що ніяка гра не йде на ум.

Щодня Микола Іванович бачився з Аліною. На засідання з'їзду слухати доповіді вона не ходила, бо щоденне купання і їзда на Поділ її надто виснажували, а Микола Іванович брав з собою дівчаток, 16-літню Юлю та 11-літню Соню. Свіжі обличчя дівчаток на нудних учених засіданнях привертали до себе увагу присутніх.

Граф Уваров, голова з'їзду, жартуючи, казав, що Костомаров з'являється на засідання з "чарівними й принадними трояндами". Микола Іванович відповідав, що це його молоді друзі, діти старого друга, і познайомив дівчаток з графом та багатьома членами з'їзду.

У день, коли було призначено читання його реферату "Про князівську дружину", Костомаров просив Аліну прийти на засідання.

При вході Микола Іванович зустрів Аліну й запропонував їй увійти з ним до залі під руку. З яким урочистим виглядом ввів Костомаров Аліну в цю залю, переповнену публікою!.. Обидві дочки йшли поруч з Аліною.

Микола Іванович посадовив своїх гостей в найближчому до катедри ряді крісел.

Коли черга читати реферат дійшла до Костомарова й він підійшов до катедри, його зустріли довгими оплесками. Микола Іванович дивився в далечінь, але видимо був схвильований. Його вітали в стінах того університету, де за молодих років він так блискуче розпочинав свою професуру, яку одібрали від нього.

Дивлячись на нього й слухаючи галасливий вияв поваги збоку публіки, що складалася з учених, студентів, професорів, Аліна поділяла хвилювання свого друга. Схвильована, вона стримувалася, щоб не розплакатись.

— Бідний мій друг! — думала Аліна, дивлячись на нього. — Ти зійшов на катедру в цьому храмі науки дідом через 26 років після того, як з запалом молодости тебе слухало тут студентство того часу, що за тих жахливих днів, не передчуваючи гіркої долі свого молодого професора, готувалось співати на вінчанні в церкві свого університету! Леле!.. Ти постарів, читаєш, зазираючи в конспект, шамкаєш, не маючи зубів. Колись ти завжди читав напам'ять і не тільки в 40-их роках у Києві, але й у 60-их у Петербурзі! Ти багато пережив і багато працював. Твої праці викликали до тебе повагу: ти знаєш, що прожив своє життя не дурно! Доля, пожалівши тебе, повернула тобі право на улюблену твою наукову працю та не повернула права на щасливе родинне життя, і ти постарів самотній, не знавши родинних радощів і не відчувши властивого кожній людині солодкого почуття батьківства!

Коли роботи Археологічного з'їзду було закінчено, Микола Іванович з Аліною та її дочками 28 серпня 1874року поїхав у Дідівці, а 8 вересня він вирушив до

Петербургу, взявши з собою малу Киселівну, Соню, що її прийняли до Смольного.

Не без тривоги одпускала Аліна в далеку путь старе та мале, турбуючись, щоб вони не розгубили один одного, коли виходитимуть на зупинках з вагону. Бідна Сонюся — мале — перелякалося б, поки не відшукала б свого супутника. Та обидва вони дали слово не відходити один від одного.

8 вересня Аліна одвезла їх на екіпажі на станцію Ніжин, посадила в вагон і попрощалась з ними.

Мала дівчинка намагалась посміхатись, хоча й видко було, що вона ледве стримує свої сльози й посмішка виходить у неї роблена, штучна.

Ледве вибігши після дзвінка з вагону, Аліна, стоячи на плятсормі, вітала дочку, Миколу Івановича... Останні слова, останні привіти.

Потяг рушив. Ще на мить промайнуло миле личко. Застукотіли вагони.

Тут Аліна Леонтіївна не витримала, заплакала й, щоб не впасти, в нестямі прихилилась до стіни.

XXII

Восени року 1876 Алінина дочка Юля, шістнадцяти з половиною років, вийшла заміж. В листі до Миколи Івановича Аліна повідомила його про заручини і про призначене на 8 листопада весілля. Микола Іванович дякував за запросини й писав, що треба було весілля дочки призначити трохи раніш, щоб ще до Пилипівки й вони з Аліною встигли повінчатись.

Аліна обернула це в жарт. Тим часом у дальших листах Миколи Івановича, особливо в грудневих, почали позначатись якісь дивацтва, якісь несподівані переходи від роздратованости до надто підкресленої жартівли-вости й навпаки. То він повідомляє про різні життьові прикрості, наводить поезію, а за декілька днів після цього надсилає

іншого листа, заадресованого на ім'я Аліни, але писаного нібито від його кота Васьки до Алініного дідовецького Васьки — фантастичне листування, що відтворювало теми Е. Т. А. Гофмана й Миколи Гоголя.

Аліна не розуміла, чому приписати все це.

Якось після різдвяних свят Микола І ванович одвідав Алінину дочку Соню, що вчилася в петербурзькому Смольному інституті, й надзвичайно налякав малу дівчинку.

Як завжди, він привіз їй багато винограду й цукерок, жартував з нею, розмовляв про Дідівці, про дідовецькі новини, а тоді почав скаржитись, навіщо це у них у Смольному, у вітальні запалюють в усіх канделябрах свічки, дарма, що день. Для його стомлених хворих очей страшенно болюче дивитись на таку масу свічок!..

Ці нарікання дуже налякали Соню, бо в залі зовсім не було свічок.

Микола Іванович галюцинував.

... 2 лютого, приїхавши з маєтку дочки, де вона гостювала в молодого подружжя, на пошту в Ромни Аліна Леонтіївна дістала від Миколи Івановича листа з адресою, писаною зміненою тремтячою рукою. В конверті була лише пара рядків без будь-якого підпису абож звороту.

"Хворий, очі страшенно розпухли, маячня, нудьга невимовна".

Тоді Аліна телеграфувала до нього два слова: "Як здоров'я" — з оплаченою відповіддю. Та минуло 36 важких годин, аж доки, нарешті, 4 лютого вона одержала на відповідь за підписом невідомого для Аліни Катенина телеграму:

"Микола Іванович тяжко хворий на тиф, але не безнадійний. Мати його померла, сьогодні поховали. Катенин".

Дочка й зять, що проводжали Аліну до Ромен, намагались її заспокЗїти. Аліна рішила негайно їхати в Петербург до самотнього дорогого хворого, ходити за ним, а на випадок смерти віддати йому останнє і попрощатись навіки.

Увечорі того ж дня вона виїхала з Ромен до Петербургу, розбита й тілом і духом. Протягом двох діб своєї мандрівки вона забула і про їжу, і про сон.

У вагоні вона зомліла. З яким здивуванням вона озирнулась навколо себе, коли, поволі стямившись, побачила себе в вагоні, на канапі й над собою пасажирів, що, нахилившись до неї, подавали їй вино, інші — їжу, воду. Пасажири помітили, що протягом більше доби вона не виходила з вагону під час зупинок, нічого не пила й не їла, ні на станціях, ні в вагоні.

Нерви Алінині були так натягнені, що вона заплакала, дякуючи супутникам за їх увагу до неї, а вони всі просили її з'їсти принесеного зі станції рябчика й запити вином.

Коли, трохи одужавши, Аліна попросила сказати, кому й скільки грошей вона повинна з подякою повернути за рябчика й вино, декілька голосів одгукну-лось, що це дрібні гроші і принесли всім багато втіхи бачити, що їхня сусідка, яку вони могли вважати за півмертву, ожила.

Для всіх було зрозуміле, що вона недаремне нічого не їла й не спала, що її пригнічує якесь тяжке горе, та, дякувати, ніхто з пасажирів не турбував її будь-якими запитаннями.

Трапилося таке, що одна з пасажирок, читаючи куплену газету, звернулась до свого чоловіка з словами:

— Пишуть, що Костомаров помирає! Ось потрапимо на похорони, які, напевне, будуть дуже врочисті.

Треба було мати багато витриманости, щоб заховати свій сум, чуючи такі розмови.

Та ось і Петербург!.. Аліні допомогли вийти з вагону й сісти на візника в санки. Заїхавши до своїх давніх знайомих Філатових і залишивши в них речі, вона відразу від них поїхала на Васипьївський острів, на помешкання до Миколи Івановича.

Приїхали. Коло ґанку Аліна попросила Н. П. Філато-ва піти на третій поверх довідатись про Миколу Івановича й дозволити їй чекати відповіді в санках. Вона не мала сили зійти східцями нагору.

Минуло декілька довгих, надто довгих хвилин напруженого, боязкого, тривожного чекання. Аліна дивилась на вікна квартири, де мешкав Микола Іванович.

— Що там?

Та ось виходить з дверей Філатов. Обличчя його сяє. Він каже:

— Живий, і є сподіванка, що видужає. Заходити до нього на помешкання заборонено — про що є на дверях об'ява: "Прохають не дзвонити, а звертатись за відомостями про стан здоров'я до Н. С. Катенина, в сусіднє помешкання".

Філатов провів Аліну до Катенина. Добрий приятель Миколи Івановича стрів ТІ з радісною посмішкою. Він розповів, як почалася недуга Миколи Івановича, розповів, що Микола Іванович довго змагався з хворістю, не хтів лягати в ліжко, примушував себе рухатись і працювати, та праця не лагодилася, він нервувався, галасував, кричав, а мати його Тетяна Петрівна, не розуміючи, що в нього маячня, і бачивши, що він сидить у себе в кабінеті на підлозі і рве на шмаття папери, умовляла його не "чудачить".

Тим часом на вечір того ж дня захворіла й Тетяна Петрівна. За якусь добу вона буквально згоріла від крупозного запалення легенів. Гнітюче враження справляли ці панахиди над небіжчицею, коли за стіною в нестямі й тифозній маячні метався, кидався й хрипів Микола Іванович. Він не освідомлював, що робилося в сусідній кімнаті й вигукував якісь незв'язні слова й речення.

Не було вже й сподіванки врятувати Миколу Івановича, вже й купили на Смоленському кладовищі поруч два місця: одне для матері й друге для сина. Але тепер усе гаразд: криза минула й, хоч і надто поволі, та хворий починає видужувати.

Оселилась Аліна тут же на Васильївському острові поблизу в готелі, щоб двічі на день одвідувати Катенина й питати його про здоров'я. Досамого Миколи Івановича її не пускали, боячись, що це може надто схвилювати хворого.

Та видужував Микола Іванович надто поволі. Він лежав абож сидів у вольтерівському кріслі, говорив не завжди свідомо й у хворобі своїй пишався вірний собі й своїм дивацтвам.

Якось дозволили побачити Миколу Івановича Мордовию. Мордовець увійшов до залі, де лежав хворий, і здалеку привітав хворого; той стиха відповів йому. Данило Лукич сів і мовчав.

— А Васька не з'їв птаха? — спитав Микола Іванович.

— Ні, не з'їв. Клітку поставили на шафу.

Було видко, що він у маячні, хоча його й справді цікавив птах, що жив у клітці в кабінеті. Тихенько Мордовець вийшов. До хворого пішов Пипін.

Іншого разу, 25 лютого, Мордовець, бувши у Миколи Івановича, щоб розважити його чимсь, сказав, що завтра буде панахида по Шевченку і що ввечорі в клюбі співатиме Вересай. Коли Костомаров почув це, він сміливо заявив:

— І я поїду Вересая слухати. Я давно його не чував. Лікар, що був коло нього, з посмішкою відповів:

— Гаразд, гаразд, Миколо Івановичу! Та для цього ми з сиділкою спробуємо посадовити вас у крісло, а тоді вже поїдемо й Вересая слухати.

Після цього хворий почав нести якусь нісенітницю. Він запевняв, що лежить не в спальні, а в римському колюмбарії, що до нього ночами приходять різні тіні, що якийсь запорожець встає з могили, одвідує його й вони розмовляють з ним, та кіт Васька задавив його птаха.

Коли Мордовець почав захищати благоповодження його Васьки, то Микола Іванович сердився й уперто настоював, що птаха задавлено й що його задавив чужий кіт, який непомітно забрався до кабінету. Вийшло, що хворий мав рацію. Клітка справді була порожня.

Так прождала Аліна в готелі більше двох тижнів, незмінно навідуючись до Катенина. Тоді, одного разу, Катенин і каже Аліні:

— Лікарі та й ми всі прийшли до думки не тільки дозволити вам одвідати Миколу Івановича, та навіть просимо вас про це. Це розважить його й полегшить йому сприйняти звістку про смерть Тетяни Петрівни.

На тому згодились. Катенин пішов до Миколи Івановича, щоб приготовити його до зустрічі.

— Я забувся сказати вам, Миколо Івановичу, що за час вашої хвороби багато осіб бажало одвідати вас, багато запитувало про вас

телеграмами й листами й, між іншим, була також телеграма з Ромен від А. Л. Кисіль.

— Була? Треба відповісти, щоб вона приїхала. Телеграфуйте, щоб негайно приїхала! — відповів схвильований хворий.

— Вона сама повідомила, що їде й повинна прибути сьогодні об 11 годині кур'єрським потягом.

— Пошліть за нею карету! Поїдьте зустріти її! Накажіть приготувати чай, сніданок, кімнату! Та чи це певно, що вона зараз приїде? — переривчасто запитував Микола Іванович.

— Так певно, що головою моєю ручусь за це — і піду до себе, щоб зустріти Аліну Леонтіївну й привести її до вас.

Від хвилювання пульс у Миколи Івановича значно збільшився. Слабкий і виснажений, він хтів сам піти зустрічати Аліну, але, швидко підвівшись з крісла, упаву нього. Лікар, що був при хворому, дав йому приготовану заздалегідь порцію крапель. Коли Микола Іванович заспокоївся, лікар пішов на помешкання Катенина сказати Аліні Леонтіївні, що вона може "приїхати".

Вигляд хворого був сумний. Занепале, худе, старече обличчя і якісь каламутні очі з синіми мішками й до того без окулярів, халат, в якому губилося виснажене тіло, посаджене в глибоке вольтерівське крісло — усе це справляло тяжке враження. Не зважаючи на те, що повітря в кімнаті освіжали, ясно почувся тонкий, але гострий сморід трупа.

Побачивши Аліну, Микола Іванович хапливо сказав:

— Приїхала, спасибі; я трохи дуба не дав, добрі люди виходили, а бідна мати лежить у чужій хаті, хоча й у добрих людей, та ти знаєш, що вона українка з простих селянок і за сором вважатиме помирати десь у

чужій хаті, а не в себе чи в сина. Хочу перевезти її додому, кажуть: не можна, дуже слабка; хочу одвідати — знов не можна, слабкий, кажуть, я сам. Ось і радий я, що ти поїдеш до неї й скажеш мені всю правду — чи можна перевезти її додому чи ні. Спочинь, дадуть тобі чаю й чого хочеш поснідати й їдь, Бога ради, до матушки.

Аліна поїхала. Ледве повернулась Аліна зі своєї подорожі в Смольний, до дочки і "до матушки", як хворий засипав її запитаннями:

— Ти бачила Сонічку, сподіваюсь, вона здужає? А матушка, чи пізнала вона тебе? Розмовляла? Притомна?

Відповіла:

— Матушка не пізнає нікого, непритомна й не розмовляє!

— Не витримає тяжкої хвороби, а мене до неї не пускають! — сказав Микола Іванович крізь сльози.

Аліна дала йому крапель, заспокоїла обіцянкою попросити лікарів, щоб йому дозволили одвідати Тетяну Петрівну, благала поберегти себе.

Микола Іванович заспокоївся і спав вночі добре. Лікарі найшли, що йому краще й дозволили сказати про смерть матері.

Другого дня прийшов Н. Н. Ґе (відомий художник), у якого як запевняли Миколу Івановича, лежала хвора Тетяна Петрівна.

Посипались запитання. Ґе уперто мовчав.

Стурбований Микола Іванович закричав:

— Ви мовчите, значить, безнадійна — помре, бідна, сумна, що помирає не в сина, а в добрих чужих людей?

— Заспокійтесь, Миколо Івановичу, ваша мати померла у вас, коли ви лежали в нестямі. На щастя, вона не усвідомлювала, що ви хворі й що вона помирає.

Микола Іванович швидко підвівся з крісла й сказав:

— Господня воля! Що робити!

Тихі сльози потекли по схудлих його щоках. Він простягнув руки до Аліни, ніби закликаючи її допомоги, і, ніби підкошений, упав у крісло.

Миколу Івановича лишили на піклуванні Аліни. За його проханням вона переїхала з готелю до нього на помешкання й тут оселилась.

Наприкінці квітня, коли Микола Іванович видужав остаточно, вони вдвох з Аліною вирушили спочатку до Києва, а потім у Дідівці.

XXIII

9 травня року 1875 у Дідівцях Микола Іванович повінчався з Аліною. Аліні було коло сорок п'ять років, але вона виглядала старішою за свої літа. Лице її зберігало сліди минулої краси, спокійно і твердо дивились її серйозні, розумні чорні очі, хоча й було щось скорботне у виразі гарних уст. Чорне з легкою сивиною волосся було гладко зачісано "на проділ" і прикривалось мережаною "наколкою". Вона одягалась гарно й чепурно, хоч і просто. Вона була гарно вихована, мала прекрасні манери, поводилась стримано й тактовно. Вона приваблювала до себе своєю ласкавою й милою привітністю. Вона викликала на одвертість й зацікавлювала собою.

Аліна Леонтіївна була добре освічена, багато читала й мала тонкий художній смак. Вона стала секретарем у Миколи Івановича, за його вказівками розшукувала й переписувала потрібні для його роботи матеріяли й цілими годинами голосно читала йому, бо сам він не міг читати через слабість зору. До того ж вона була дуже добра господиня і держала дім у зразковому порядку.

Та, одружившись з Миколою Івановичем, Аліна йшла на подвиг.

З року в рік здоров'я Миколи Івановича все більше й більше псувалося і зір слабшав, нервовість і роздратованість, примхи й чудацтва робились все надзвичайніші і, завжди розгублений і відсутній, Костомаров не міг сам без сторонньої допомоги зав'язати собі краватку абож дістати хустку з кишені чи запалити люльку.

Ранок. Микола Іванович збирається йти працювати в архів, стоїть і палить цигарку. Аліна одягає його, чистить, засовує хустки в кишені, пера, записну книжку, окуляри... Він вередує, що йому вже час іти, що вона гається, що його затримують... Він вивертається й біжить, а Аліна навздогін натягує вже в коритарі на нього пальто.

Кволий і благенький, він бував іноді зовсім безпомічний.

Була в Миколи Івановича боброва шапка, дуже тепла, яку він любив і носив, коли було холодно. Водну з неділь вийшов Микола Іванович до церкви. Ждуть його повороту. Дзвінок. Аліна Леонтіївна пішла одчинити двері. Увіходить Микола Іванович. Комір його великого хутра піднятий, у руці палиця, а голову зав'язано білою носовою хусткою. Легко уявити собі, який кумедний вигляд був у Миколи Івановича з головою в білій хустці, з розмаяною сивою бородою і розгубленим обличчям.

— Миколо Івановичу, — питає здивовано Аліна Леонтіївна, — нащо це ти хусткою зав'язався?

Микола Іванович дивиться збентежено.

— Шапки нема, — похмуро відповідає він.

— Як нема шапки? Що таке ти кажеш?

— Кажу тобі, нема в мене шапки. Пропала шапкаї — гнівно відповідає він.

— Як же пропала? — дивується Аліна Леонтіївна, — загубив ти її чи що?

Тут тон Миколи Івановича з похмурого й роздратованого стає смутний, трохи не плачливий.

— Украли шапку, хлопчаки вкрали!

— Як украли? Які хлопчаки?

— У церкві хлопчаки. Я вийшов із церкви, шапка в руках. У притворі тісно, кругом хлопчаки, ну, і вкрали! — скаржиться Микола Іванович.

— Та ти її, мабуть, з рук випустив?

— Та не випускав я її. Хлопчаки відняли шапку. Я на паперть вийшов, шапки нема, й усі хлопчаки розбіглись.

У голосі Миколи Івановича відчувалась гірка образа на хлопчаків і цілковита безпорадність.

— Ну, нічого, нічого, аби тільки ти не застудився. Випий гарячого чаю з ромом.

А за обідом Данило Лукич Мордовець дражнив Костомарова:

— Оце так мужик добрий! Хлопчаки в нього шапку з рук вкрали.

Микола Іванович уже пересердився й весело сміявся.

Вередування і справжня хворість у нього тісно сполучувалися. Вередливий старик оджив і, оджива-ючи, мучив себе й інших.

Після смерти матері Микола Іванович, пригадуючи колишні з нею сварки, почав уважати себе за єдиного винуватця в цих сварах, завжди несправедливого, що без краю мучив свою безневинну "святу" матір.

Кому не доводилось, втерявши близьку й кохану людину, згадувати з болем у серці все те образливе, несправедливе, погане, що ви зробили цій людині за її життя, і як гаряче хотілося б поправити всі найменші провини. Свідомість того, що це вже неможливо, непоправно, гострою гіркотою лягає на серце.

Микола Іванович доходив до цілковитого розпачу від учинених тяжких гріхів своїх. При своїй палкій вдачі Микола Іванович гризоту свого сумління обертав в важкий і непереможний кошмар. Він називав себе:

— Недолюдком, злочинцем, вбивцею!..

Останнє самообвинувачення походило з того, що його мати, 80-літня бабуся, готуючи для нього, коли він захворів, якийсь особливо смачний і ситний суп, застудилася й заслабла.

Під час цих гострих нападів розпачу Микола Іванович кричав:

— Я великий грішник! Я вбив свою матір!

У такі хвилини навіть Аліна Леонтіївна була цілком безсила: ні благання, ні умовляння не допомагали. Єдина людина, що вміла заспокоювати Миколу Івановича, був о. Стефан Опатович, за яким і посилали в таких випадках. Тільки пан-отцеві й щастило заспокоїти своє дивне "духовне чадо".

Десять років шлюбного життя Аліни й Костомарова (Микола Іванович помер року 1885) обернулись в кумедну, смішну й жалю гідну химеру.

Подають Миколі І вановичу курячу котлетку, зроблену за всіма правилами вищого кулінарного мистецтва. Микола Іванович колупає її виделкою і, поклавши в рот малесенький шматочок, сердито бурчить:

— Самі жили. Не можна й розжувати!.. — Бурчачи й скаржачись, що "нічого їсти", Микола Іванович сердито відсовує від себе тарілку.

Аліна Леонтіївна мовчки бере в нього тарілку й виходить. Хвилин за 10-15 приносить ту саму підогріту котлетку і ставить її перед Миколою Івановичем. Він куштує. На обличчі задоволення, і він їсть усмак.

— Оце інша річ — як пух.

З приводу кожної найменшої дурниці він "гарчав білим ведмедем". То він кликав смерть, бо люлька кепсько палиться абож чубук не прочищено абож цигару не з того боку сам запалив. — "Осліп! Під три чорти усе...", то закидав Аліні її шляхетське походження, бо вона намагалась одягнути його тепліше, щоб старий не застудився:

— Шляхетські вигадки! Я мужик, не можу застудитись.

А коли застужувався і кахикав на ввесь дім з страшним харкотинням, уперто обстоював:

— Це в мене нерви, а не застуда. (У мужика — то нерви...).

Раз якось у Миколи Івановича злетіли з носаокуляри й упали на підлогу. Йому хтять їх підняти, але він кричить:

— Я сам, я сам!

Спускається на підлогу, довго мацає руками, нарешті, окуляри знаходить і одягає їх на ніс, але з підлоги не підіймається і сидить на карачках. Усі дивляться на нього, не розуміючи,в чім справа. Нарешті, він сердито кричить:

— Та поможіть же мені — я не можу встати!

Або влізло в голову Миколі Івановичу щодня міняти крохмальну сорочку.

Звичайно, після одного дня носіння сорочка зостається чистою — її підпрасують і подають йому. За кілька днів Костомаров здогадався, в чім справа, що його піддурюють, і почав уживати особливих способів: він скидає сорочку, починає топтати її ногами, м'яти, бруднити, посипати попелом і недопалками з попільнички.

Отже, довелося подавати йому щодня чисту сорочку, аж доки в нього не минула ця чергова примха. Або:

Ніч, пітьма, тиша. У Миколи Івановича безсоння. Йому не спиться. Натомлена за цілий день від клопотів по хозяйству й від чудацтв Миколи Івановича в сусідній кімнаті задрімала Аліна Леонтіївна.

Костомарову нудно. Він нудьгує і нудиться, а тоді починає стогнати, спершу потихесеньку, а потім все дужче й дужче, поки не розбудить "барині".

— Що з тобою, — питає Аліна Леонтіївна, — може, знов корчі?

Бувало три виходи: абож, збудивши Аліну, Костомаров удає, що заснув і запитання не чує, або "бариня" гріє воду для грілки і ставить Миколі Івановичу на живіт, або вона бере книжку, запалює лямпу, сідає коло ліжка й починає йому голосно читати, поки він не засне.

... Весільний бенкет було справлено перед коханням, оберненим у трупне "ніщо".